

1895 BİTLİS VE MUŞ ERMENİ OLAYLARININ İNGİLİZ BELGELERİNE YANSIMALARI VE BİTLİS KONSOLOSU CHARLES S. HAMPSON'UN İDDİALARI

The Claims of the Armenian Event of 1895 Bitlis and Muş in the British Documents and the Claims of Bitlis Consul Charles S. Hampson

Tülay KESKİN**

Özet

1890'dan itibaren tüm Anadolu'da isyan ve karışıklık çıkarmak için hazırlıklar yapan Ermeni komiteleri Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason, Zeytun ve Trabzon başta olmak üzere birçok yerde isyan çıkarmışlardır. İsyân hareketleri yoğun olarak 1895-1896 yıllarında meydana gelmiştir. Ermeni komiteciler, isyanların bastırılması üzerine "Ermeniler katlediliyor" propagandası ile batılı devletlerin desteğini sağlamaya çalışmışlardır.

Bitlis vilayetinde 1894 Sason ve Talori Ermeni İsyânı'ndan sonra ikinci büyük olay, 25 Ekim 1895'te vilayetin merkezi olan Bitlis'te ve 15 Kasım 1895'te Muş sancağında meydana gelmiştir. İngiltere, 1894 Sason Ermeni İsyânı ve bölgede yaşanan gelişmelerden dolayı burada yeni bir yardımcı konsolosluk kurulmasına karar vermiştir. 1895 yılında kurulan Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosluğuna Charles S. Hampson, tayin edilmiştir. Konsolosluğun kurulmasının hemen ardından makalenin konusu olan 25 Ekim- 15 Kasım 1895 Ermeni olayları yaşanmıştır. Bitlis Ermeni ileri gelenlerini ve Ermeni halkını ayaklanma çıkarmak için teşvik edenlerin başında Misyoner George Perkins Knapp, Royal Merriman Cole ve Murahhasa Vekili Agop olmasına rağmen Konsolos Hampson olayların sorumlusu olarak Müslümanları göstermektedir. Bunun yanında birçok raporunda Ermenilere karşı "katliam" yapıldığını iddia etmektedir. Bu çalışmada Bitlis Konsolosu C. S. Hampson'un iddialarının gerçeği yanıtı

---

*Bu çalışma yazarın "II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa/Türkiye tulaykeskin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1836-1563

yansıtmadığı incelenmiştir. Ayrıca kendisinin olaylar sırasındaki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Hampson, görev süresi boyunca Bitlis vilayetinin genel durumu, Ermeniler ile ilgili kabul edilen ıslahatların uygulanması, vilayetteki Ermenilerin içinde bulunduğu durumu, özellikle tutuklu olan komitecilerin mevcut koşulları, vergi toplanması sırasında zaptiyelerin davranış ve tutumları, 1895 Bitlis-Muş olayları hakkındaki gözlem ve yorumlarına ait raporlarını büyükelçiliğe iletmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Vilayeti, Ermeni Komiteciler, İngiliz Konsolosluğu, Bitlis-Muş Olayı

Abstract

Since 1890, the Armenian committees, which made preparations to cause rebellion and confusion in all of Anatolia, revolted in many places, especially in Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason, Zeytun and Trabzon. Revolts occurred intensely between 1895 and 1896. The Armenian committee members tried to get the support of the European states with the propaganda of "Armenians are being massacred" after the revolts were suppressed.

The second major event after the 1894 Sason and Talori Armenian Revolt in the Bitlis province occurred in Bitlis, the center of the province, on October 25, 1895, and in the sanjak of Muş on November 15, 1895. Britain decided to establish a new Vice-Consulate here due to the 1894 Sason Armenian Revolt and the developments in the region. Charles S. Hampson was appointed to the British Vice-Consul in Bitlis, which was established in 1895. Immediately after the establishment of the consulate, the Armenian events of 25 October - 15 November 1895, which are the subject of the article, took place. Despite the fact that Missionary George Perkins Knapp, Royal Merriman Cole, and Armenian bishop's deputy Agop were at the forefront of those who encouraged the Bitlis Armenian notables and the Armenian people to revolt, Consul Hampson has pointed out the Muslims as responsible for the events. In addition, he claimed in many of his reports that "massacres" were committed against Armenians. In this study, it has examined whether the claims of C. S. Hampson, Consul in Bitlis, reflect the truth. In addition, his activities during the events are included.

During his tenure, Hampson submitted reports of his observations and comments to the embassy about the general situation of the Bitlis province, the implementation of the accepted reforms regarding the Armenians, the situation of the Armenians in the province, the current conditions of the arrested committee members, the behavior-attitudes of the zaptiye during the tax collection, and his observations and comments on the 1895 Bitlis-Muş events to the embassy.

Keywords: Bitlis Province, Armenian Committees, British Consulate, Bitlis-Muş Event

Giriş

1830'dan itibaren Amerikan Protestan Misyonerlik faaliyetlerini destekleyerek Protestanlığın Ermeniler arasında yayılmasını sağlayan İngiltere, bu amacı doğrultusunda en önemli araçlardan biri olan eğitim alanında faaliyetler yürütmüştür.¹ İlk olarak İstanbul Bebek'te bulunan Amerikan misyoner okulu Dr. Hamlin Koleji'nin kurulması ile pek çok Ermeni öğrenci yetiştirilmiş ve bu öğrenciler aldıkları eğitim neticesinde Protestanlığı kabul etmeye hazır hale getirilmişlerdir.² Gerçekleştirilen eğitim çalışmaları sayesinde belli bir Protestan nüfusa ulaşıldığında, İngiltere Ermeniler üzerinde söz sahibi olmak için yeni bir kilisenin varlığına ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle de Apostolik³ ve bağımsız eski bir kilise olan Ermeni kilisesi ile Anglikan kilisesini yakınlaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca bu amaç doğrultusunda İstanbul'da İncil propagandasını yapmak için Bible-House (İncil Evi) adıyla Bord Kumpanyasının bir şubesini açmış ve Doğu dilleri için bir matbaa kurarak Protestanlığın Ermeniler arasında yayılmasına dair desteğini arttırmıştır.

1840'tan itibaren gerek İstanbul'da gerekse de Anadolu bulunan İngiliz konsoloslarının Protestan Ermenileri himaye ettikleri ve onlar adına çeşitli imtiyazlar almak için Babiâli ile temaslarda himayesiyle Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması hız kazanmıştır. Yine bu dönemden sonra Protestan misyonerler, Ermeniler arasında eğitim-öğretim faaliyetlerine aralıksız devam etmişlerdir. Ermenilerin inanç, kültür ve sağlık konularına eğilen misyonerler

---

¹Misyonerlik faaliyetleri özellikle eğitim kurumlarında çocuklara yönelik başlamıştır. İlk misyoner okulu 1824'te Beyrut'ta açılmıştır ve bu tarihten sonra bütün Osmanlı coğrafyasında misyoner okulları açılmaya başlanmıştır. Bu okullar arasında öğretmen okulları, anaokulları, endüstri-meslek okulları, körler ve sağırılar için okullar, hemşirelik okulları, sağlık okulları, ticaret okulları, kadınlara ve kızlara yönelik okullar ile mühendislik okulları da vardır. Burada bağımsız bir Ermeni devleti fikri çocuklara verilmiştir. 1830'lardan itibaren misyonerlik çalışmaları özellikle Ermeniler üzerinde hız kazanmıştır. Nuri Karakaş, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Ermeniler", *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 8, Ankara, 2014, s.128-129.; Davut Kılıç, "Protetan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", *Ermeni Araştırma Dergisi*, Sayı 29, 2008, s. 98.; Celal Öney, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika'da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *Batman University International Participated Science and Culture Symposium*, Batman 18-20 Nisan 2012, s. 213.

²Kara Schemsi, *Türkler- Ermeniler ve Avrupa*, (Hazırlayan: Bayram Kodaman) Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı: 32, Ankara, 2015, s. 25.; M. Bilal Çelik, "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı-İngiliz İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi", *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, (Ed. Haluk Selvi), Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları Yayın No: 2, Sakarya, 2006, s. 133.

³Kökene havarilere dayanan Kilise demektir. Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/780/9996.pdf>, s. 117. Erişim: (17.07.2018).

onları kendi kiliselerine çekebilmek için okullar, kiliseler ve hastaneler açmışlardır. Böylelikle İngiltere, Osmanlı Devleti'nde koruma hakkı elde edebileceği küçük de olsa bir Ermeni Protestan topluluğuna sahip olmuştur. ⁴

İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı teb'ası olan -Ermenilere yönelik politikaları ile Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik, liberalizm, demokrasi ve sosyalizm gibi fikir akımları Ermeniler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. 1875-76 yıllarında Balkanlarda meydana gelen isyanların ardından kendileri için hak ve imtiyaz talebinde bulunmaya başlamışlardır. Özellikle İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde siyasi ve ekonomik nüfuz alanlarını genişletme çabaları ya da diğer bir deyişle İngiliz-Rus rekabeti daha önce olmayan bir Ermeni Meselesini doğurmuştur. Ermenilerin kendilerinden ziyade yaşadıkları toprakların stratejik değeri her iki devletin politikalarını şekillendiren temel faktör olmuştur. Nitekim Ermeni Meselesini uluslararası platformda seslendirenler iki ülke yine Rusya ve İngiltere olmuştur.⁵

İngiltere, Berlin Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bir taraftan Osmanlı Devleti ile ilişkilerini devam ettirmeye diğer taraftan da Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlı topraklarında

⁴ Mîm Kemal Öke, *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, İstanbul, 1986, s. 91.; Mehmet Okur, "Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi- Sayı: 14, Ankara. 23 Ocak 2014, s. 21.; Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 209. 1845 yılında Osmanlı topraklarında 34 misyoner, 12 misyoner yardımcısı, 7 okul, 135 öğrenci bulunurken 1890 yılında misyoner sayısı 177'ye misyoner yardımcısı 791'e öğrenci sayısı da 16.990'a yükselmiştir. XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde misyonerlere ait 473 ilkokulda 23.679 öğrenci, 54 orta dereceli okulda 5.190 öğrenci, 11 kolejde kayıtlı 2.521 öğrenci, 4 ilahiyat okulunda 24 öğrenci ve diğer okullara kayıtlı öğrencilerle birlikte toplamda 32.252 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu okullarda eğitim görenlerin çoğu Ermeni kökenli öğrencilerdi. Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerika İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezî Dergisi*, Sayı 19, Ankara, 2005, s. 84.

1845-1904 yılları arasında Osmanlı topraklarında bulunan misyoner sayısı ve bu misyonerlerin açmış oldukları okul sayıları ve bu okullarda eğitim gören öğrenci sayıları için bkz: Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 2, s. 496. Karakaş, s. 130-133.

⁵ İngiltere'nin takip etmiş olduğu Ermeni politikasında etkin olan isimler, Benjamin Disraeli, William Ewart Gladstone, Lord Salisbury ve Lord Rosebery'dir. Ermeni sorunun uluslararası bir mesele haline gelmesinde bu isimlerin iç ve dış siyasette takip ettiği politikalar etkili olmuştur. Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 23.; Taha Niyazi Karaca, 19. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 221.

birtakım ıslahatlar yapılması konusunda Osmanlı Devleti üzerinde baskı politikası izlemeye başlamıştır. Öyle ki bu dönemde üzerinde durulan en önemli konu ıslahatlar ve ıslahatların uygulanması sorunu olmuştur.⁶

İngiltere, Ermenilerin lehine olan ıslahatların yapılmasını ve onların Kürt ve Çerkezlere karşı korunmasına dair anlaşma maddesinin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için birçok askerî konsolosu Anadolu'nun önemli vilayetlerine göndermiştir.⁷

Berlin Anlaşması sonrasında Ermeniler de boş durmamış ve Avrupa'daki Hıristiyan kiliseleri vasıtasıyla yoğun propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Rusların Doğu Anadolu'dan çekilmesinden sonra Müslümanların Ermenilere saldırdığı yönünde yalan haberlerle İngiltere'de bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Ermeniler bu dönemde bütün yabancı konsoloslara Türk idarecilerin kötü yönetim ve baskılarından şikâyet eden dilekçeler göndermişlerdir.⁸

Islahat adı altında Osmanlı Devleti'ni zayıflatmaya çalışan İngiltere, Babıâli'ye karşı izlediği politikada diğer devletleri de yanına çekmeye çalışmıştır. 1880'de Gladstone Hükümeti, 4 Mayıs 1880 tarihinde Berlin, Viyana, Petersburg ve Roma'daki elçileri aracılığıyla buldukları ülke hükümetlerini Berlin Anlaşması hükümlerinin uygulanması konusunda Babıâli'yi ikaz etmeleri ve baskı yapmaları hususunda ortak hareket etme teklifi sunmuştur.⁹ İngiltere'nin bu teşebbüslerinin farkında olan II. Abdülhamid, Babıâli'den bir ıslahat programı yapmalarını istemiştir. İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya elçileri tarafından verilen notalar 27 Haziran 1880 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür. Islahatın elçilerin istediği şekilde sadece Ermeniler için değil bütün Osmanlı tebaası için yapılacağı kesin bir dille ifade edilmiştir. Buna rağmen adı geçen devletler ilerleyen süreçte de ıslahatlar konusunda Osmanlı Devleti'ne notalar vermeye devam etmişlerdir.¹⁰

İngiltere, ıslahat meselesini bahane ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya çalışırken bir taraftan da Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı

⁶ T. N. Karaca, 19. Yüzyılda İngiltere'nin s. 225.

⁷ Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London, 2003, s. 83-84.; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839- 1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018. s. 170.

⁸ Detayları için bkz: Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, II. Baskı, İstanbul-1987, s. 252- 273.

⁹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Cilt I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 67, Ankara, 2004. A. Karaca, ss. 41-42.

¹⁰ A. Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin", s. 75, 77.; T. N. Karaca, 19. Yüzyılda İngiltere'nin, s. 234.

teşkilatlandırmaktaydı. Bunu da Osmanlı topraklarına gönderdiği misyoner ve konsoloslar aracılığıyla yapmaktaydı. Bu gelişmeler yaşanırken 1895 yılı Ermeni meselesi açısından kritik bir yıl olmuştur. Sason isyanı sonunda İngiltere, Rusya ve Fransa 11 Mayıs 1895 tarihinde Babıâli'ye bir nota vermişlerdir. Bu notada ilk defa ıslahat yapılacak vilayetlerin sınırları belirtilmiştir. Islahatlar Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuratülaziz ve Diyarbakır olmak üzere altı vilayette yapılması öngörülmüştür.¹¹ Devletlerin istedikleri bu ıslahat projesi II. Abdülhamid tarafından, devletin bağımsızlığıyla bağdaşmadığı için uygun bir dille reddedilmiştir. İngiltere ise ıslahat projesini zorla kabul ettirmek için İskenderiye'de bulunan donanmasını harekete geçirmiş ve Cidde Limanı'ndan karaya asker çıkartacakları tehdidinde bulunmuştur.¹² İngiltere'nin bu tutumu Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin iyice gerginleşmesine sebep olmuş, Osmanlı Dışişleri'nde Ermeni hareket ve isyanlarında İngiltere'nin parmağı olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Ermeniler ise, İngiltere'nin öncülüğündeki bu Avrupa müdahalesini bağımsızlıkları yolunda destek olarak algılayıp, tahrik, terör ve isyan hareketlerini yoğunlaştırmışlardır. 1895'te Muhafazakâr Partinin Salisbury'nin başkanlığında tekrar iktidara gelmesiyle bağımsız bir Ermenistan'ın İngiltere için yararlı olabileceği düşünülmeye başlanmıştır. Artık Rus yayılmacılığına set olabilecek kendi himayesinde olan bir Ermeni devleti kurulabilirdi. Bu tarihlerde İngiltere, Avrupa'da iyice gücünü hissettiren Almanya'ya karşı Rusya ile yakınlaşma politikası izlemiştir. Almanya ise bu iki devletin arasındaki anlaşmazlığı körükleyerek Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda uzlaşmalarına engel olmaya çalışmıştır. 1895 yazında İngiltere ve Rusya, Ermeni konusunda anlaşırken Almanya Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak bu anlaşmaya engel olmaya çalışmıştır.¹³

1. Bitlis İngiliz Konsoloslğunun Kurulması

Bitlis, İngiliz konsolosları Doğu Anadolu'da göreve başladıklarında Van vilayetine bağlı bir sancaktı. Van İngiliz Yardımcı Konsolos Clayton'un yetkisi altındaydı. Aralık 1879'da vilayet haline getirildiğinde Bitlis'e ayrı bir konsolos ataması yapılmamış, 1895 yılında Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosluğu kurulana kadar buradan Van konsolosları sorumlu tutulmuştur. Van konsoloslarının yanında bölgede bulunan diğer İngiliz konsolosları da zaman zaman Bitlis'e gelerek vilayet hakkında bilgiler toplamış ve Büyükelçiliği bilgilendirmişlerdir.¹⁴

¹¹ A. Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin", s. 115-116.

¹² Adı geçen devletlerin talepleri hakkında bkz: A.g.m., s. 116-117.

¹³ Tetkik sonucundan çıkan kararlar ve Elçilerin 40 maddeden oluşan Islahat projesinin değerlendirilmesi için bkz: A.g.m., s. 133-137.

¹⁴ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013. s. 303.

1894 yılında Bitlis vilayetinde meydana gelen Sason Ermeni Olayı İngiltere'nin dikkatini bu vilayete çevirmesine yol açmıştır. Bölgede yaşanan gelişmelerden dolayı Bitlis vilayetinde yeni bir yardımcı konsolosluk kurulmasına karar verilmiştir. Doğu Anadolu vilayetleri hakkında bilgi sahibi olan Sofya Konsolosu Charles S. Hampson, ilk Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosu olarak tayin edilmiştir. Hampson henüz ataması yapılmadan 1895 Mayıs sonu veya Haziran başında yola çıkarak, Trabzon yolu ile Erzurum'a gelmiştir. Hampson'un Erzurum'a geldiği sırada Sason Olayı münasebetiyle kurulan komisyonlar¹⁵ halen bölgede bulunuyordu. Bitlis Yardımcı Konsolosluğunun açılma sebebi Sason'daki gelişmeler olduğu için Hampson'un öncelikle vilayet merkezine değil Muş'a gitmesine karar verilmiştir. Ancak bölgedeki asayişin tam olarak sağlanamamasından ötürü Erzurum'da kalma süresi uzamıştır. Erzurum Konsolosu Graves, Hampson'un Erzurum'da fazla oyalanmadan bir an önce Muş'a gidip görevine başlaması için Erzurum Valisi Hakkı Bey'e başvurmuş ve yolculuğu esnasında kendisine bir refakatçi verilmesini talep etmiştir.¹⁶ Bu talep üzerine, Vali Hakkı Bey, 5 Haziran 1895'te Sadaret'e müracaat ederek Hampson'un yardımcı konsolos olarak Bitlis'e tayin edildiğini, üç gün sonra Muş'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrılacağını, kendisine izin ve yanına refakat edecek jandarmanın verilip verilmeyeceğinin kendisine acilen bildirilmesini istemiştir.¹⁷

Konsolos Hampson, refakatine verilen jandarmalarla birlikte 16 Temmuz 1895 tarihinde Erzurum'dan ayrılarak¹⁸ dört günlük bir yolculuktan sonra 20 Temmuz 1895'te Muş'a ulaşmıştır. Kendisinin Bitlis'e yardımcı konsolos olarak atandığına dair henüz elinde herhangi bir berat ve ferman olmaması sebebiyle başlangıçta Muş mutasarrıfı tarafından resmi olarak tanınmamıştır. Muş mutasarrıfı, Hampson'un konsolos olarak atandığına dair resmi bir yazının Bâbîâlî'den gelip gelmediğini Bitlis Valisi'ne sormuş, Vali de Bâbîâlî'den herhangi

---

¹⁵ 1894 Sason İsyanından hemen sonra Anadolu'ya gönderilen İlk Teftis Heyeti iki gruptan oluşmaktaydı. Bu heyetlerden birincisi Ferik Saadettin Paşa başkanlığında, Sicill-i Ahvâl Komisyonu üyesi Cemal ve Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi üyesi İbrahim Beylerden; ikincisi ise, Şuray-ı Devlet üyesi Sami Efendi başkanlığında, Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi üyesi Hüseyin Rüştü Efendi ve Ferik Abdullah Paşa'dan kuruluydu. I. Heyet, 17 Mart 1895 tarihinde Trabzon'dan başlattığı teftişini Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Van, Muş, Bitlis'te sürdürerek 21 k.Sani 1896 tarihinde tamamladı. II. Heyet ise 16 Mart 1895 tarihinde başlattığı incelemeyi 11 Şubat 1896'da tamamlamıştır. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 61.

¹⁶ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin*, s. 303.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, 637/047766.

¹⁸ BOA. Y.A. HUS., 330/6.; BOA. BEO., 637/047766.

bir cevap ulaşmadığını belirtmiştir. Hampson, 21 Temmuz'da Currie'ye telgraf çekerek Babıâli'nin bir an önce beratı Bitlis valiliğine göndermesinin sağlanmasını istemiştir. Hampson'un berat ve fermanın gönderilmesi, kendisinin Muş'a ulaşmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra 4 Ağustos 1895 tarihinde mümkün olmuştur.¹⁹

Hampson, Erzurum'da bulunduğu süre zarfında Bitlis Yardımcı Konsolosluğunun ilk kadrolarını oluşturulmaya çalışmıştır. İlk olarak kendisine tercümanlık yapması için Muş Protestan Ermeni ailelerinden ve Harput Amerikan Koleji mezunu görevlendirilmesini talep etmiştir. Muş'a gelir gelmez de Agop Mirzoyan'ın hizmetine verilmesini istemiştir. Fakat Muş mutasarrıfı, Hampson'un tercümanının ve hizmetinde bulunacak diğer kişilerin Muşlu ve Ermeni olmasının mahzurlu olacağını düşünüyordu.²⁰

Hampson, konsolosluğun Bitlis'te mi yoksa Muş'ta mı açılacağını tam olarak belli olmamasından dolayı ağustos ayının sonuna kadar Muş'ta konsolosluk için bir yer kiralamamıştır. Konsolosluk için ofis harcırahı verilmediğinden tercüman ile kavasların giderlerini de kendisi karşılamak zorunda kalacağından yaz boyunca işlerini satın aldığı çadırdan yürütmüştür. Kışın nerede kalacağını kesin olarak belli olmasının ardından ev kiralamayı düşünmüştür.

Büyükelçi Currie, Muş'un Bitlis'e göre daha merkezi bir yerde olmasından ve Sason'a yapılan yardımlar açısından daha önemli olduğundan Hampson'un şimdilik Muş'ta kalmasını ve faaliyetlerini buradan yürütmesini istemiştir. Bundan dolayı Hampson 1895 yılı sonuna kadar Muş'ta ikamet etmiş ve raporlarını buradan yazmıştır.²¹

2. Bitlis Konsolosu Charles S. Hampson'un 1895 Bitlis ve Muş Ermeni İsyanı Öncesindeki Faaliyetleri

Görevine başlayan Hampson ilk olarak Muş süvari kışlasında tutuklu bulunan Sason isyanının elebaşısı Murat Hamparsum'u ziyaret etmek istemiştir. Hamparsum'un tutuklu bulunduğu yerin askeri bölge olması sebebiyle Kumandan Paşa'ya müracaat etmesi gerektiği söylenmiştir. Hampson'un bu isteği Babıâli'ye iletilmiş ve kendisine Murat Hamparsum'u ziyareti sırasında yanında bir Osmanlı memurunun bulunması şartı ile izin verilmiştir.²²

¹⁹ Hampson'un ataması geçici olarak 7 Şubat 1895'te, aslı olarak 28 Temmuz 1895 tarihinde yapılabilmektedir. Hampson'dan Currie'ye, 21 Temmuz 1895, FO, 195/1887.

²⁰ BOA. DH. ŞFR., 176/91.; Şaşmaz, s. 303- 304.

²¹ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin*, s.304-305.

²² BOA. DH. ŞFR., 182/5.; BOA. DH. ŞFR., 190/ 54.; BOA. DH. ŞFR., 180/55.; BOA. DH. MKT., 434/54.;

Hampson'un, 4 Ağustos 1895'te Erzurum Konsolosu Graves'e gönderdiği rapor Muş hapishanesinde bulunan Ermenilerin durumları hakkındadır. Rapora göre hapishanedeki mahkûmların durumu oldukça kötüdür ve şartların olumsuzluğundan dolayı çok sayıda ölüm meydana gelmektedir. Hampson raporunda Muş hapishanesinde tutuklu bulunan ve Murat Hamparsum'un arkadaşlarından üç kişinin serbest bırakıldığını, Bitlis'te serbest bırakılan tutuklular hakkında ise o ana kadar herhangi bir bilgi elde edemediğini belirtmiştir.²³ Hampson'dan gelen raporu alan Erzurum Konsolosu Graves, durumu İstanbul'daki Büyükelçi Currie'ye aktarmıştır.²⁴ Büyükelçi Currie bir yandan gelen bilgileri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletirken diğer yandan da hapishanede bulunan Ermenilerin masum ve mağdur olduğunu, mahkûmların yargılanmadan ölüm cezasına çarptırıldıklarını ve elebaşı Murat ile diğer mahkûmlara zulüm yapıldığını iddia ederek durumlarının iyileştirilmesi talebiyle Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştur.²⁵

Bunun üzerine Sadaret Makamı tarafından Bitlis vilayetine bir telgraf çekilerek hapishanelerin durumunun iyileştirilmesi, mahkûmların sağlık koşullarının denetlenmesi istenmiştir. Bitlis Vali Vekili Ömer Bey, İngiliz iddialarıyla ilgili Sadarete bir telgraf çekerek hapishanelerin sağlık koşulları hakkındaki suçlamalara açıklık getirmiştir. Telgrafta, mahkûmlara, adalet ve hakkaniyetle muamele edildiği ve hepsine yeni kıyafetler verildiği, belediye doktorunun sürekli olarak binaları dezenfekte ettiği ve tüm sıhhi koşulların yerine getirildiği, Bitlis, Muş ve civardaki hapishanelerdeki mahkûmların kötü muameleye maruz kalmamaları için yetkililer tarafından her türlü önlemin alındığı ve bu amaçlar doğrultusunda hapishanelerin düzenli olarak denetlendiği, ne elebaşı Murat'a ne de diğer mahkûmlara işkence yapılmadığı, bunların yanında hapishanelerde meydana gelen ölümlerin tifüs ve koleradan kaynaklandığı, hiç kimsenin adli bir gerekçe gösterilmeksizin tutuklanmamış veya hapis cezasına çarptırılmamış olduğu dolayısıyla tutuklama ve hapis cezalarının yasalara uygun olarak gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.²⁶

Büyükelçi Currie, hapishanedeki kişilerin durumunda bir düzelme olmazsa bu konunun Avrupa basınına yansımaları gerektiğini Salisbury'ye iletmiş, Salisbury de Currie'nin bu meseleyle ilgili girişimlerini onaylamıştır.²⁷ Hampson, hem görev

²³ Hampson'dan Graves'e, No 6, 4 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896) Armenian Question, and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, s. 6.

²⁴ Graves'ten Currie'ye No 6, 18 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896), s. 6.

²⁵ Currie'den Salisbury'ye, No 6, 5 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 8, 10 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896) ss. 6-7.

²⁶ BOA. DH. ŞFR., 180/46.; BOA. A. MKT. MHM., 720/3.; BOA. HR. TH. 162/67.; Currie'den Salisbury'ye, No 28, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), s. 20.

²⁷ Currie'den Salisbury'ye, No 9, 10 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 28, 25 Eylül 1895; Salisbury'den Currie'ye, No 40, 4 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 7, 20, 24.

alanını tanımak hem de vergi tahsilâtı sırasında Ermenilere kötü muamele yapıldığına dair söylentilerin doğru olup olmadığını bizzat kendisi öğrenmek amacıyla ağustos ayı ortalarında Muş Ovası'nda bir seyahate çıkmıştır. 30 millik (45 km) bir mesafeyi ve beş-altı köyü kapsayan bu seyahat sırasında çok sayıda Ermeni ile görüşen Hampson gözlemlerini içeren raporu Erzurum Konsolosu Graves'e göndermiştir. Hampson söz konusu raporunda, her gittiği köyde etrafının Ermeni erkek, kadın ve çocuklar tarafından çevrilerek şikâyetlerin dile getirildiğini, şikâyetlerin vergi toplayan zaptiyeler ve özellikle polis memuru olan Raşid Efendi üzerinde yoğunlaştığını, baskılar dolayısıyla bazı Ermeni köylerinin boşaltıldığını belirtmektedir. 250 hanelik varlıklı büyük bir köy iken 10 hanelik fakir bir köye dönen Hasköy, örnek olarak gösterilmektedir. Hampson raporunda çok kötü biri olarak nitelendirdiği Hasköy kâhyasının küstah davranışlarının olduğunu, yaptıklarıyla övündüğünü ve Raşid Efendi'nin emrinde olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Birçok Ermeni, önceki yıl meydana gelen Sason ve Talori'deki olaylarının onun entrikalarından kaynaklandığını söylemişler ancak kâhya, köylülerin kendisiyle ilgili yönelttiği suçlamaları reddetmiştir. Hampson bu adamın görevden alınmakla kalmayıp yapmış olduklarından dolayı çok ağır cezaya çarptırılması gerektiğini ve yaptıklarının görmezden gelinmesi halinde bölgenin idaresinde herhangi bir ilerlemenin olamayacağını ifade etmiştir.²⁸ Hampson'un seyahat sırasındaki faaliyetleri Muş yönetimi tarafından dikkatlice izlenmiştir.²⁹ Osmanlı yetkilileri tarafından, Hampson'un gezdiği her yerde bayrak açması gibi zararlı faaliyetleri Ermeniler üzerinde olumsuz tesire neden olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Hampson'un görevi dışındaki bu faaliyetleri Babiâli'ye iletilmiştir.³⁰

2 Eylül 1895 tarihinde Graves vasıtasıyla Büyükelçi Currie'ye aktarılan bu iddialar Babiâli'ye iletilmiştir. Bunun üzerine Sadrazam, Vali Ömer Bey'e konuyu araştırması için bir telgraf göndermiştir. Ömer Bey yaptığı araştırmalar neticesinde; zaptiyelere yönelik şikâyetlerin asılsız olduğunu, köylülerin mülkünün satıldığı veya gasp edildiğine dair söylentilerin doğruluk payının olmadığını, vergilerin düzenli bir şekilde toplandığını ve köylülerin hiçbir baskıya ya da can sıkıcı bir muameleye maruz kalmadıklarını söyleyerek iddiaları reddetmiştir. İddiaların aksine bölgede yardım dağıtma bahanesiyle bulunan misyonerlerin kışkırtmalarıyla Ermenilerin fesat çıkaran hareketler sergilediğini ifade etmiştir. Bu araştırma sonuçları Currie'ye iletilindiğinde; Currie, Hampson'un köyleri şahsen ziyaret ettiğini, şikâyetleri bizzat kendisinin tespit ettiğini söyleyerek Ömer Bey'in raporuna karşı çıkmıştır.³¹

²⁸ Hampson'dan Graves'e, No 25, 25 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 17-18.; COA, HR. SYS. 2836/25.

²⁹ BOA. DH. ŞFR., 176/100.; BOA. Y. MTV. 126/59.

³⁰ BOA. DH. ŞFR., 178/95.; BOA. HR. TH., 162/15.; BOA. Y. MTV. 127/ 102.;

³¹ Graves'ten Currie'ye, No 25, 2 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 17-18; Currie'den Salisbury'ye, No 13, 9 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 10, 11 Eylül 1895;

Büyükelçilik tarafından yapılan baskılar sonucunda iki müdür görevden alınmıştır. Baskıların devam etmesi üzerine Sadrazam, Ömer Bey'e Raşid Efendi'yi de görevden alması için emir göndermiş ve Mutasarrıfın bu konuda Ömer Bey'i dinlememesi halinde kendisinin de görevden alınacağını söylemiştir. Bunun üzerine Raşid Efendi ile birlikte Hacı Fehim ve İskender adlı iki polis memuru da görevden alınmıştır.³² Ancak adı geçen bu polis memurları kasım ayında tekrar görevlerine dönmüşlerdir. Hampson bu kişilerin görevlerine geri dönmesinin İngiltere'nin bölgedeki etkisi için çok kötü olduğunu söylemektedir. İslahatların ilk meyvesi olarak gördükleri görevden alma konusunda başarısız olunmasının Muş'ta kötü bir izlenim bıraktığı yorumunda bulunmuştur. Bunun üzerine büyükelçilik tarafından bu kişilerin görevlerini kötüye kullandıkları için acilen tekrar görevden alınmaları gerektiği Sultan II. Abdülhamid'e iletilmiştir.³³

Hampson, Muş civarında yaptığı gezi sırasında kendisiyle konuşan Ermenilerin Tapık Kürtleri hakkındaki şikâyetlerini Mutasarrıfa iletmıştır. Hampson, Mutasarrıfın şikâyet edilen konularla ilgileneneğini ve Tapık Kürtlerinin cezalandırılacağına dair kendisine söz verdiği halde bu konuda hiçbir şey yapmadığını aktarmıştır. Ayrıca Hasköy sakinlerinin korkularını kendisine söylemeye cesaret edememelerinde çok haklı olduklarını ifade eden Hampson, Hasköy'den ayrılmasının hemen ardından Raşid Efendi ve kâhyanın, Ermenilere bir takım kötülük yaptıklarını, birçoğunu hapsedtiklerini ve kendisiyle görüştikleri için onları 2 lira para cezasına çarptırdıklarını iddia etmiştir. Hampson köylülerin uğradıkları bu eziyetlerden - etkisinin çok az olduğunu düşünse de- kendisini sorumlu hissettiğini ve Ermenilere daha önce hiç olmadığı kadar acılar çektiğini düşündüğünü söyleyerek bu tür delileri toplamaktan özenle kaçınmak istediğini Graves'e bildirmiştir.³⁴

Büyükelçi Currie, Hampson'un raporu kendisine ulaştınca konuyu Sadrazama iletmış ve konsolosların buldukları bölgedeki olayları bilgilendirmekle görevli olduklarını, gerekli bilgileri elde etmek için sadece resmi değil aynı zamanda mevcut diğer kaynaklarla da iletişim kurmaları gerektiğini

---

Currie'den Salisbury'ye, No 18, 17 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye No 25, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 8, 12, 17.; Currie'den Salisbury'ye, No 27, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 19-20.; BOA. HR SYS., 2836/42.; BOA. DH. ŞFR. 177/8 BOA. Y. PRK. UM. 33/82.; BOA. A. MKT. MHM. 723/20.; BOA. DH. ŞFR. 178/121.

³² Hampson'dan Currie'ye No 7, 16 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 13, 9 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 10, 11 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 18, 17 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye No 25, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 8, 12, 17, 45.; BOA. MKT.MHM., 693/6.; BOA. DH.ŞFR, 179/19-52.

³³ Herbert'tan Salisbury'ye, No 322, 21 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 160.

³⁴ Hampson'dan Graves'e, No 26, 27 Ağustos 1895; Graves'ten Currie'ye, No 26, 4 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), s. 19.

söylemiştir. Bu sebeple, Sadrazamdan konsolosluk görevlileri ile iletişim kurdukları için Ermenilerin kötü muameleye maruz kalmasını önlemeye yönelik adımları atmasını rica etmiştir. Sadrazam da Currie'ye bu hususta haklı olduğunu ve konuyla ilgileceğini söylemiştir.³⁵

Hampson bölgedeki vergi tahsilâtı sırasındaki usulsüzlüklerden ve bölge Kürtlerinin yasadışı davranışlarıyla ilgili raporlar hazırlamaya devam etmiştir. Raporlarında bahsettiği bu olayların duyduklarından sadece birkaçı olduğunu ve yetkililere yapılan şikâyetlerin hiçbir işe yaramadığından yakındığı görülmektedir.³⁶

Bitlis'e yardımcı konsolos olarak atanır atanmaz bölgeyle ilgili bilgi toplamaya çalışan Hampson, 1 Eylül 1895'de Bitlis'e gitmek için büyükelçilikten izin istemiştir. Büyükelçi, Hampson'un talebini gezinin çok uzun sürmemesi şartıyla olumlu karşılamıştır. Gezisi sırasında Malazgird ve Bulanık'ı da ziyaret etme fikrinde olan Hampson bu yerlere gitmekten vazgeçerek 8 Eylül'e kadar Muş'a geri dönmeyi planlamıştır.

1 Eylül'de Bitlis'i ziyaret etmek için Muş'tan ayrılan Hampson, Muş'a dönerken Tatvan'a uğramış ve Nemrud Dağı ile ovanın kuzeyinden planladığı gibi 8 Eylül 1895'de Muş'a dönmüştür. Uğradığı yerlerde resmi görevlilerin yanında Ermeniler ile de görüşmüş, onların genel görüş ve sıkıntıları hakkında bilgi toplamıştır. Bitlis ve çevresindeki köylerde, şikâyetlerin başlıca konusu; yerel Kürtlerin sürekli olarak yaptıkları yağma ve baskınlar ile zaptiyelerin vergi toplamadaki acımasızlığı ve tacizleridir.³⁷ Ermenilerin Hampson'a yalan yanlış bilgiler vererek onu yanılttıkları ve Hampson'a iletilen şikâyetlerin asılsız olduğu yapılan tahkikatlar neticesinde anlaşılmıştır.³⁸

Hampson Muş'a döndükten sonra Bitlis'in genel durumu hakkındaki izlenimlerini geniş bir rapor halinde sunmuştur. Bu raporda, Bitlis'in idari yapısı ile ilgili bilgiler vermiştir. Bitlis'in durumunda geçen seneye göre belirgin bir düzelme görüldüğünü ifade eden Hampson, Vali Vekili Ömer Bey'in iyi bir idareci olduğunu ve önceki yönetim zamanındaki karışıklıkları düzeltmeye çalıştığını belirtmektedir. Daha önceki raporlarda da Ömer Bey'in Kürt aşırılıklarını engellemek için etkili önlemler almaya çalıştığını belirtmişti. Hampson, önceki Vali Tahsin Paşa'nın idaresinde çalışan bazı yetkililerin hala görevlerinin başında olmasından rahatsızlık duymuştur. Kötü ve yozlaşmış olarak tasvir ettiği bu yöneticilerin görevden alınması için öneride bulunmuştur.

³⁵ Currie'den Salisbury'ye, No 26, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), s. 18.

³⁶ Hampson'dan Graves'e, No 22, 31 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 13-14.

³⁷ Hampson'dan Graves'e, No 45, 8 Eylül 1895; Currie'ye, No 45, 16 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 45, 1 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 26-27.

³⁸ BOA. HR. TH. 162/85.; BOA. DH. ŞFR. 179/89.

Özellikle Bitlis hapisane müdürü Abdülkadir'in görevinde olması, Hampson'u çok rahatsız etmiştir. Bu kişinin kesinlikle görevinden alınması gerektiğine dair düşüncelerini raporunda yazmıştır.³⁹ Raporlardan da anlaşıldığı üzere Hampson ve Graves'e göre tek suç işleyen taraf Kürtlerdir ve onlara karşı etkili tedbirler alınmalıdır.⁴⁰

Bir önceki gezisinde Hampson'un Malazgird ve Bulanık'a gitmekten vazgeçtiğini büyükelçiliğe bildiren Graves, ileri ki bir tarihte yardımcı konsolosunun buralara gidebilmesi için büyükelçiden izin istemiştir. Büyükelçi Currie, konsolosların bu tarz isteklerine izin verilmesi gerektiğini ancak Hampson'un Muş'tan bir haftadan fazla ayrı kalmasını da uygun olmadığını ifade etmiştir.⁴¹ Salisbury tarafından olumlu karşılanan bu istek 26 Eylül'de kabul edilmiştir. Bunun üzerine Hampson 2 Ekim'de öğleden sonra saat beşte Muş'tan ayrılarak kendi talebi üzerine refakatine verilen iki zabıta ile birlikte Bulanık'a doğru yola çıkmıştır.⁴² Bulanık ve Varto bölgelerinde pek çok yeri ziyaret etmiştir. Bu gezisi sırasında Ermeniler ile görüşen Hampson'a Ermeniler tarafından şikâyetlerin yazılı olduğu bir kâğıt verilmiştir. Hampson, ziyaretinin sonunda bölge ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.⁴³

Hampson, Soronk Ovası'ndan Liz'e oradan Bilican Dağı üzerinden Şeyh Yakup köyüne oradan Hasan Gölüne ve Harabaşur'a gitmiştir. Ayın beşinde Yoncalı ve Teoud üzerinden, Kaymakam ile uzun görüşmeler yaptığı Kop'a geçmiştir. Bu şekilde hemen hemen tüm Bulanık'ı ziyaret ederek ertesi gün batı tarafından Murad Nehri boyunca Varto kazasındaki göçmen Çerkez köylerinden Çapakçur'a gitmiş ve ayın yedisinde, Surp Garabet Manastırı'nı (Çengelli) ziyaret etmiştir. Hampson'un Bulanık bölgesini ziyareti sonunda kaleme aldığı raporunda yine Kürt ağalarının baskısı ve zorbalıkları, yetkililerin görevlerini kötüye kullanmaları ve vergi toplama sırasında yaşanan yasadışı haraç alma ve görevlerin kötüye kullanılması ile ilgilidir. Tüm bunlara rağmen son birkaç ayda bölge güvenliğinde önemli gelişmeler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kendisine göre bölgedeki en kötü Kürt ağalarının da ismini raporunda vermiştir.

Hampson, raporunu yazdığı sırada henüz görevlerine iade edilmemiş üç polis memurunun görevden alınmış olmasının bölgedeki vergi toplama meselesinde büyük iyileşmelere vesile olduğunu söylemektedir. Bölgenin

³⁹ Hampson'dan Graves'e, No 46, 8 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), s. 27-28.

⁴⁰ Graves'ten Currie'ye, No 46, 16 Eylül 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 46, 1 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 27-28.

⁴¹ Graves'ten Currie'ye, No 22, 10 Eylül 1895.; Currie'den Salisbury'ye, No 22, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 13-14.

⁴² BOA. DH. ŞFR., 181/23.

⁴³ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 196, 9 Ekim 1895; Turkey No 2 (1896), ss. 97- 99.; BOA. DH. ŞFR., 181/92.

emniyetinden sorumlu Hüsnü Ağa ve Mal Müdürü Şükrü Efendi de benzer bir durumla karşı karşıya kalmamak için daha dikkatli davranmaktadırlar. Hampson'a göre, bölgenin en kötü yetkilileri ise Mustantik Halaf ve Çerkez Polis Çavuşu İdris'tir. Gezisi sırasında Bulanık Kaymakamı ile görüşme fırsatı bulan Hampson'a göre bölgede yaşanan olumsuzluklar kaymakamın görevini çok iyi yapmamasından kaynaklanmaktadır. Kaymakam, Hampson ile görüşmesinde bundan sonra görevini daha iyi yapacağını söylemiş ve bu vaadini Mutasarrıf'a iletmesini rica etmiştir. Seyahati sırasında Varto merkezine gidemeyen Hampson orada görevli Kaymakam ile görüşmemiştir. Ancak Kaymakamın orada güvenlikten sorumlu kişilerin pek çok suistimallerine göz yumduğunu duyduğunu raporunda yazmıştır.

Bölgedeki en belirgin şikâyet konusu, aşar vergisidir. Kürtler, koyun vergisi hariç herhangi bir vergi ödememektedir. Varto'da az sayıda Hıristiyan köyü bulunduğunu söyleyen Hampson, Varto sakinlerinin genellikle Kızılbaşlar, Kürtler, Çerkezler ve Müslümanlardan meydana geldiğini bildirerek farklı bir ayırmada da bulunmuştur. Çerkezlerin ekseriyeti zengindir ve çoğunlukla tefecilik yapmaktadırlar.

Raporda bölgenin güvenliğinde büyük bir iyileşme olduğu daha önce yaşanan sıkıntılardan dolayı göç eden pek çok kişinin geri döndüğü genelde yetkililerin ve memurların suistimleri düzeltmek için çaba gösterdiği bildirilmektedir. Hampson, hükümetten yapılması istenilen ıslahatların Müslümanlar tarafından kendi dinlerine müdahale anlamına gelmediğine emin olmaları durumunda onların da Hıristiyanlar ile birlikte ıslahatları isteyeceklerini düşünmektedir. Çünkü alt sınıf Kürtlerin de ağaların zulmünden kurtulmak isteyeceklerine inanmaktadır. Son olarak raporda bölgede tahılın ucuz olduğu ve bitkilerin bol olduğu bildirilmektedir. Raporunun büyükelçiye ulaşmasından sonra raporda isimleri zikredilen köy ağaları ile ilgili bir memorandum hazırlanarak Babıâli'ye gönderilmesi konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan izin istenilmiştir.⁴⁴

3. 25 Ekim 1895 Bitlis Olayı Sırasında Konsolos Charles S. Hampson'un Faaliyetleri ve Raporları

Hampson, ekim ayı başından itibaren vilayette normalin dışında bir hareketliliğin olduğunu, Muş'ta önemli bir kargaşa korkusu olmasına rağmen güvenliğin kontrol altında tutulduğunu, her yerde devriyelerin gezdiğini, Sason Kürtleriyle ilgili sıkıntının hala devam ettiğini ve Kürtlerin Talori çevresindeki

⁴⁴ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 196, 9 Ekim 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 196, 14 Ekim 1895; Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 188, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 97- 99.

köylerde haraç aldıklarına dair bilgileri telgrafla Erzurum Konsolosu Cumberbatch'e bildirmiştir. Cumberbatch vasıtasıyla Hampson'un raporlarını alan Currie, bölgedeki durumları Sadrazam'a iletmiştir.⁴⁵

16 Ekim 1895 tarihli raporda Bitlis vilayetinin tamamında güvenliğin sağlanmış olduğu herhangi bir kargaşanın olmadığı belirtilmiştir. O tarihlerde İstanbul, Sivas ve Trabzon gibi vilayetlerde kargaşa söylentilerine rağmen Bitlis'te o güne kadar en küçük saldırı ve ayaklanma gerçekleşmemiştir. Hampson bu durumun bölgede sürekli devriye gezmesinin ve Mutasarrıfın herhangi bir karışıklığa karşı her türlü önlemi almış olmasının asayiş açısından büyük katkısı olduğunu belirtmektedir. Hampson tüm bunlara rağmen kendisinin endişeli olduğunu da söylemektedir.⁴⁶

16 Ekim'de Bitlis vilayetinin tamamında güvenliğin iyi durumda olduğunu bildiren Hampson, bir hafta sonra durumun kritikleşmeye başladığını bildirmektedir. İstanbul'dan gelen kargaşa söylentileri hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar arasında heyecana sebep olmuştur. Hampson, Ermenilerin saldırılarından korkan yetkililer tarafından Müslümanlara yedi lira tutarında silah dağıttıklarını iddia ederek bu durumda küçük bir olayın bile çok ciddi sonuçlar doğurabileceği yorumunda bulunmuştur. Hampson ayın 18'inde Büyükelçi'den Sultan'ın önerilen ıslahatları kabul ettiğini bildiren bir telgraf almıştır. Bunun üzerine Hampson, haberin Ermeniler arasında sessizce yayılacağını öngörmüştür. Çünkü Ermenilerin sevinmeleri ve gösteri yapmalarının kötü sonuçlar doğurabileceği için telgrafı alır almaz Ermeni liderlerine haberi sessizce dağıtmış ve onları ihtiyatlı olmaları için uyarmıştır.⁴⁷

Bitlis Olayı öncesinde George P. Knapp⁴⁸ ve Murahhasa Vekili Agop Bitlis'te karışıklık çıkarmak için İngiltere'den gaz sandıkları içerisinde Talori'ye

⁴⁵ Currie'den Salisbury'ye, No 60, 10 Ekim 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 77, 16 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 39, 47.

⁴⁶ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 277, 16 Ekim 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 277, 21 Ekim 1895; Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 277, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s.134.

⁴⁷ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 282, 22 Ekim 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 282, 28 Ekim 1895; Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 282, 14 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 137.

⁴⁸ Knapp, Cole aileleri ile Ely kardeşler Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan Bitlis'te uzun yıllardır misyon faaliyetlerine devam ediyorlardı. Misyonerler Bitlis'te çoğu ruhsatsız olmak üzere elliye yakın Amerikan Protestan Mektebi açmışlardır. Bu mekteplerde Maarif Nezaretî'nin uygun bulduğu müfredat programı yerine kendi müfredatlarını uyguladıkları, derslerin genellikle Ermenice yapıldığı ve okutulan kitapların tamamının ülkeye girmesi yasak olan kitaplardan oluştuğu anlaşılmıştır. Ermeni gençler, bu mekteplerde ülkeye zarar verecek fikirler ile yetiştirilmiştir. Nitekim bu mekteplerde eğitim gören Ermeni öğrenciler, akrabalarına ve komşularına isyan fikirlerini aşılıyarak bu hareketlerin

silah getirerek manastırlarda saklamışlar ve olaydan önce de bazı Ermenilere silah dağıtmışlardır. Ayrıca kendi fikirlerine katılmayan, Müslümanlar aleyhinde faaliyetlerde bulunmayan ve Talori için yardım parası toplandığında onlara para vermeyen bazı Ermenileri de öldürtmeye teşebbüs etmişlerdir.⁴⁹

Ermeniler ise zaptiye erlerinden Osman'ı sebepsiz yere öldürmüş, Perhas köyü civarında bir Müslüman tacire saldırarak mallarını gasp etmiş, Ahlat hapishanesinden mahkûmların firar etmelerini sağlamış ve babasıyla birlikte Bitlis'in Hersan mahallesinden geçen Müslüman bir kızı kaçırmışlardır. Mahkeme mübaşirlerinden Recep Ağa ile zaptiye erlerinden Şaban'a, Bitlis postahanesinde görevli Musa'ya ve bir askere görevleri başında ağza alınmayacak hakaretler etmişlerdir. Liz, Kıravi, Sakavi Ermeni köylerine vergi tahsili için giden zaptiyelere ise hakaret ederek kovmuşlardır. Kekerli köyünde ezan okunmasına engel olmuşlar, Bitlis ahalisinin sevgisini kazanmış Haydar Efendi'yi ve Karaağıl civarında iki Müslümanı katletmişlerdir. Dükkânlarına gelen Müslümanlara ise “*Şu belindeki bıçağı ne taşıyorsun birkaç güne kadar onun bir hükmü kalmayacaktır.*” “*Evveli Şam, abiri de Şam'dır. Buralardan çıkıp gitmelisiniz.*” gibi sözler sarf etmeye başlamışlardır. Ayrıca idare meclisi ve mahkeme üyeliklerine seçilmiş Ermenileri de tehdit ederek istifa ettirmiş ve bu tehditlerini günden güne arttırmışlardır.⁵⁰

Ermeniler arasında yayılmasını sağlamıştır. Böylece Bitlis Amerikan Misyoner Mektebi'nin ve Çanlı Manastır'ının faaliyetleriyle Ermeniler uzun süredir bir arada yaşadıkları Müslümanlara karşı saldırgan bir tutum izlemeye başlamıştır. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895- 1896)*, Cilt: II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 96, Ankara, 2008, s. 95-96.; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt: I, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara, 1998, s. 21.

⁴⁹ Bitlis Olayı sırasında Bitlis Vilayeti İdare Meclis üyelerinden Ağacan Efendi'nin kardeşi Kigork Ağa, Ermeni Mahallesi olan Bel Meydan mahallesindeki evine giderken bir Ermeni tarafından vurulmuş ve sağ kulağından ağır yaralanmıştır. Kigork Ağa ifadesinde Evayık oğlu Nazar'ın bir takım zararlı faaliyetlerinden vazgeçmesi için kendisine nasihatte bulunduğunu ve bu sebeple kendisinin kin ve nefretini kazandığını bu yüzden kayınbiraderi olan Nazar Hamazasp'ı da teşvik ederek birkaç günden beri kendisini takip ettiklerini söylemiştir. Bunun üzerine Hamazasp ile onun akrabalarından ve aynı zamanda Misyoner George Knapp'ın hizmetçisi olan Srope tutuklanmışlardır. Srope ifadesinde Knapp ve Ermeni ileri gelenlerinden bazı kişilerin, Kigork ve ailesinden birini kim öldürürse dinlerine göre gazi olacağını, pek çok mükâfat kazanacağını, kendisine yüz lira verileceğini söylediğini ve Knapp tarafından kendisine verilen tabanca ile Kigork'a ateş ettiğini ve Kigork'u vuran kişinin Hamazasp değil kendisi olduğunu itiraf etmiştir. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s.110,116-117.; Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 274.

⁵⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895- 1896), s. 95-96.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896- 1909)*, Cilt: III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 98, Ankara, 2009, s. 66-68.

George Knapp, olay gününden bir gün önce Karmirak Kilisesi'nde bulunan Ermeni Murahhashanesi'ne giderek orada Ermeni ileri gelenlerine Bitlis'te ve diğer vilayetlerde Müslümanlar cuma günü camide iken saldırı düzenleneceğini ve ayaklanma çıkarılacağını, başarılı olunduğu takdirde altı vilayet ve daha fazlasının kendilerine verileceğini, kurulan beyliğin başına Vaham Bey ya da Abraham ve Nubar Paşalardan birisinin geçeceğini söylemiştir.⁵¹

Olay günü de George Knapp ve Ermeni ileri gelenleri Hanek Horan Kilisesi'nde Ermeni esnafının bir kısmını yanlarına çekerek İngilizlerin her zaman Ermenilerin arkasında olduğunu ve onlara yardım edeceklerini, Bitlis ve diğer vilayetlerde camileri basıp ayaklanma çıkaracaklarını söyleyerek Ermenileri tahrik ve teşvik etmişlerdir. Bunun üzerine Boyacıyan Hacı Manuk ayağa kalkarak,

“Her kim milleti için canını feda eder ise şehid olacağını ve bu uğurda canlarını feda edenlerin ailelerin hiçbir zaman idaresiz kalmayacaklarını ve her zaman gömüllerinin boş edileceğini”

söylemiştir.

Murahhasa Vekili Agop da Ermenilere hitaben ,

“Ben siz için müttelik görevi memnun oldum. Yakın vakitte altı vilayet bize verilecektir. Beylik olacaktır. Ancak bir ihtilalin zuburuna mütevakıftır. İttifakınızı bozmayıp hem-efkâr olarak bir ihtilal çıkarılmasına sa'y-ü gayret ediniz.”

şeklinde konuşmuştur. Ermenilerden 5 kişinin ihbarı üzerine olayda adı geçen kişilerin ifadelerine başvuruldu.⁵² Yapılan tahkikat sonunda ihbarın doğruluğu anlaşıldı.⁵³

Yukarıda belirtildiği üzere Misyoner George Knapp ve Ermeni ileri gelenlerinin kışkırtmaları ile Ermeniler, 25 Ekim 1895'de Müslümanların Cuma namazı kıldığı sırada camilere saldırmaya başlamışlardır.⁵⁴ Cuma hutbesi devam ettiği sırada Protestan Mektebinden çalınan çan sesiyle harekete geçen Ermeniler ilk önce dükkânlarında bulunan değerli eşyalarını evlerine götürmüş ve kalan değersiz eşyalarının yağmalanmasını sağlamak için etrafa saçmışlar diğer yandan bazı Ermeniler de paniği daha da artırmak için yangın çıkarmışlardır. Çanın üçüncü kez çalmasından önce Müslüman kadınlardan bazıları çocuklarını camiye

⁵¹ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 99, 103-104, 116-117.; M. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte*, s. 274.

⁵² Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 99, 103-104. Bitlis Olayının meydana gelişi hakkında ayrıca bkz: Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895- 1896), s. 97-99.

⁵³ Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte*, s. 274.

⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 182/99. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 97-98.; Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamüretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyancıları”, *Ermeni Araştırmaları*, 2012, Sayı 43, , s. 175.

göndererek cemaattekileri durumdan haberdar etmiştir. Hutbe bitmeden dışarı çıkan Müslümanlara Ermeniler tarafından ateş açılmış, bunun üzerine kendilerini korumak için harekete geçen Müslümanlar, Ermeni çetecilerin ellerinden aldıkları silah, taş ve değneklerle kendilerini korumaya çalışmışlardır.⁵⁵ Bitlis'te bulunan bir tabur askerî birlik ve zaptiye kuvvetleri olayın daha fazla büyümesini engellemek ve asayişin sağlanması için derhal harekete geçmiştir. Olayların kontrol altına alınmasında bazı zorluklar yaşansa da olaylar vilayetin geneline yayılmadan kontrol altına alınmıştır.⁵⁶

Yardımcı Konsolos Charles S. Hampson olayların başladığı tarihte Muş'ta bulunuyordu. İlk gün Bitlis'te ciddi olayların meydana geldiğini duymuş ancak olaylar ile ilgili hiçbir ayrıntıya ulaşamamıştır.⁵⁷ İkinci gün de telgraf kabloları kesildiği için Bitlis'ten haber alamamış sadece olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısına dair duyumlarını ve Bitlis'te yaşanan olayların Muş'a yansımaları hakkında bilgi verebilmiştir.⁵⁸ Hampson daha sonra yetkililerden Bitlis'te Ermeniler tarafından camilere saldırı yapıldığını öğrenmiş ve 28 Ekim'de büyükelçiliğe çektiği telgraf ile Ermenilerin camilere saldırmasının imkânsız olduğunu bildirmiştir.⁵⁹

Hampson ilk telgrafında olaylarda ölenlerin sayısının en az 500 olduğunu, aynı gün çektiği ikinci telgrafında da ölenlerin sayısının 630 civarında olduğunu söylerken, bir başka telgrafında ise olaylarda 800 kişinin öldüğünü bildirmektedir. Ancak ölenlerden ne kadarının Müslüman ya da Ermeni olduğuna dair bilgi vermemektedir.⁶⁰ Hampson daha sonra hazırladığı raporlarında hayatını kaybedenler ile ilgili verilen farklı rakamları hangi kaynaklardan edindiği hakkında bilgi vermiştir. Örneğin bir raporunda Mutasarrıftan edindiği bilgiye göre 500'e yakın kişinin öldüğünü, Ermeni kaynaklarında bu sayının 800 olarak verildiğini; bir başka raporunda da ise Türklere göre ölenlerin sayısının 200 ila 300 arasında olduğunu, Ermenilerin ise ölü sayısını 1000'in üzerinde verdiklerini bildirmektedir.⁶¹

⁵⁵ BOA. A. MKT. MHM. 619/34.; BOA. Y. PRK. UM. 33/13.

⁵⁶ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 175.; Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte*, s. 276.

⁵⁷ Currie'den Salisbury'ye, No 104, 26 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 61.

⁵⁸ Currie'den Salisbury'ye, No 108, 27 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 62.

⁵⁹ Herbert'dan Salisbury'ye, No 115, 28 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 64.

⁶⁰ Herbert'dan Salisbury'ye, No 115, 117 ve 128, 28 ve 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 64, 74.

⁶¹ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310, ve 368, 29 Ekim ve 6 Kasım 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 310, 4 Kasım 1895; Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 139, 140, 310, 31 Ekim 1895, 19 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 147; Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896), ss. 187-188. Osmanlı yetkilileri ise ilk belirlemelere göre Müslümanlardan 38 ölü 135 yaralı,

Hampson raporlarında Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptığı saldırıyı Ermenilere yapılmış bir “katliam” olarak aktarmaktadır. Mutki Kürtlerinin “katliama” katılmak için Bitlis’e geldiklerini de düşündüğünü ifade etmesi ne derece yanlış olduğunu göstermektedir.⁶² Mutki halkı Hampson’un bildirdiği şekilde Bitlis’e gelmemişlerdir. Olayın etraftan duyulması üzerine büyük bir paniğe kapılan Mutki ve çevre halkı Bitlis’e doğru hareket etmişler ancak Bitlis’e varmadan gerekli önlemler alınarak, olaysız bir şekilde yerlerine geri gönderilmişlerdir.⁶³

Hampson Bitlis’te meydana gelen olaylarla ilgili hazırladığı 29 Ekim tarihli raporunda daha önceki telgraflarında bildirdiklerinin bir derlemesini yapmıştır. Raporda olayların Müslümanların camiden çıktıkları sırada başladığı ve o gün dört saat sürdüğü, ertesi gün pazarın tamamının Kürtler tarafından yağmalandığı ve tahrip edildiği bildirilmektedir. Muş ve Bitlis arasındaki telgraf hattının kesik olmasından dolayı net bir bilgi alamadığını bir kez daha belirterek olaylarda hayatını kaybedenlere dair yukarıda vermiş olduğu sayıları tekrarlamaktadır.

Hampson olayların Ermenilerin camilere saldırmasıyla başlamasının imkânsız olduğunu çünkü Bitlis Ermenilerinin korkak karaktere sahip olduklarını ve Cuma günü Müslümanların, Hıristiyanların saldırması ihtimaline karşı camilere silahlı olarak gittiklerini, Vali’nin de çıkabilecek olayları önlemek için bölgeye yeterli sayıda birlik gönderdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Mutki Kürtlerinin de “Ermeni Katliamı”na katılmak için Bitlis’e girdiğinden kuşku duyulmadığını söyleyerek Ermenileri mağdur ve masum gösterme çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Hampson olaylarda ne kadar Ermeni’nin hayatını kaybettiğini dahi bilmeden Bitlis’te yaşanan bu olaylardan “Ermeni Katliamı” olarak bahsetmesi de ne kadar yanlış bir tutum içerisinde olduğunun göstergesidir.⁶⁴

Murahhasa Vekili Agop Bitlis olayının kıskırtıcılarından olmasına rağmen olayların Müslümanlar tarafından yapıldığını iddia etmiştir. Bitlis Vali Vekili Ömer Bey, Agop’un bu yöndeki iddialarının suçluluktan kaynaklandığını ve kendi üzerlerindeki şüpheyi kaldırmak için kurguladığını ve olayın Ermeniler tarafından ustaca tertip edildiğini bildirmiştir. Müslümanların olay sırasında odun, taş ve Ermenilerin elinden alabildikleri silahlarla kendilerini korumaya çalıştıklarını, olay

---

Ermenilerden ise 139 ölü 40 yaralı olduğu bildirilmiştir. Olay sırasında Müslümanlara ait çok sayıda ev Ermeniler tarafından yakıldı, birçok dükkân da yağmalandı. Bitlis’teki olay bazı kaza ve köylere sıçrayarak ayaklanmalar meydana geldi. Bu ayaklanmalarda ise Müslümanlardan 86 kişi Ermenilerden ise 171 kişi hayatını kaybetmiş 38 Müslüman 49 Ermeni de yaralanmıştır. BOA. A. MKT. MHM, 619/7.; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 175.; Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte*, s. 276.

⁶² Herbert’dan Salisbury’ye, No 128, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 74

⁶³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları (1878-1895), s. 196.

⁶⁴ Hampson’dan Cumberbatch’e, No 310, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 147, 77.

sırasında Ermeniler tarafından kullanılan silahların kimlerden temin edildiğinin belli olduğunu ve olayın Ermeniler tarafından tasarlandığını ve bu tertibin yine Ermeniler tarafından ihbar edildiğini söylemiştir. Ömer Bey, olayların Agop'un iddia ettiği şekilde Müslümanlar tarafından çıkarılmış olsaydı eğer Müslümanların dükkânlarını açık bırakmayacaklarını, silahlı olacaklarını ve olayın Cuma namazı vaktine denk getirilmeyeceğini söylemiş, olayın Ermeniler tarafından çıkarıldığının kesin olarak belirtmiştir. Ayrıca etrafta meydana gelen olayların da Müslüman ve Kürt kıyafeti giyen Ermeniler tarafından çıkarıldığının ispatlandığını da beyan etmiştir.⁶⁵ Bitlis Vali Vekili Ömer Bey'in bu beyanlarının yanısıra Sadettin Paşa başkanlığında Anadolu'daki Ermeni olaylarını inceleme amacıyla kurulan heyet tarafından 15 Ocak 1896'da hazırlanan raporda da olayların çıkmasında George Knapp'ın ve Murahhasa Vekili Agop'un etkisi olduğu ortaya konulmuştur.⁶⁶

4. 15 Kasım 1895 Muş Olayı Sırasında Konsolos Charles S. Hampson'un Faaliyetleri ve Raporları

Hampson, yukarıda ifade edildiği gibi Bitlis'te yaşanan olaylar sırasında Muş'ta bulunduğu için gelişmelere dair net bilgiler aktaramamış ancak Muş'taki kritik durum, Kürtlerin aşırılıkları ve misyonerler hakkında ayrıntılı bilgi aktarmıştır. Olayların başladığı ilk gün Muş'taki Ermenilerin korkunç bir paniğe kapıldığını, kesinlikle Müslümanlara saldırmak gibi bir fikirlerinin olmadığını ve başka yerlerde de böyle bir eylemde bulunacaklarına inanmadığını ifade etmiştir. Bitlis'te yaşanan olaylar üzerine Mutasarrıf Fehham Bey ile görüşerek gelişmelerle ilgili bilgi alan Hampson şehirde hiç kimsenin silah taşımaması için emir vermesini istedi. Fehham Bey ise Muş'ta bir sıkıntının yaşanmayacağına ve Müslümanların herhangi bir kargaşaya sebep olmayacaklarına dair kendisine garanti verdi.⁶⁷ Buna rağmen Fehham Bey, Hampson'un ve misyonerlerin Sason ve Talori'de Ermeni zenginlerden topladıkları yardım paralarıyla sürekli olarak Ermenilere yardım etmelerinin Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılandığını,

⁶⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896), s. 106-107.

⁶⁶ Raporun tamamı için bkz: Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896), s. 97-103. 1895 yılında ABD tarafından Anadolu'da yaşanan olayları incelemek üzere Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine başka bir heyet daha Anadolu'yu gezerek halkın kiliselerde rahatça ibadet ettiğini, mahkeme usullerinin düzgün işlediğini ve Müslümanların aleyinde söylenenlerin asılsız olduğuna dair rapor hazırlamıştır. Bunların yanında olayların araştırılması sonucunda 4 Ekim 1896'da bir rapor daha hazırlanmıştır. Olayların nasıl ve ne şekilde meydana geldiği detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896- 1909), s. 66-68. Haluk Selvi, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni olayları (1893-1896), *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, TTK Yayınları VIII. Sayı:14, 23 Ocak 2014, Ankara, s. s. 206.

⁶⁷ Currie'den Salisbury'ye, No 104, 26 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 61.

Ermenilerin Muş'ta da ayaklanma çıkarmaları durumunda olayların büyümesinden endişe duyduğunu vilayete bildirdi. Ayrıca Bitlis'teki asker sayısının yetersiz olmasından dolayı olayların kontrol altına alınmasında zorluk yaşandığını, bu yüzden askeri deponun korunması ve Muş'ta çıkacak herhangi bir kargaşanın engellenmesi için bölgeye yeterli sayıda asker gönderilerek tedbir alınmasını istedi.⁶⁸ Ömer Bey ise herhangi bir sorunun olmadığını ve kendisinin de sıkı önlemler alması gerektiğine dair Fehham Bey'e bir telgraf yolladı.⁶⁹

Hampson ikinci gün de Bitlis'te meydana gelen olayların Muş'a sıçramadığını ancak durumun hala çok kritik olduğunu ve dükkânların açılmadığını, Muş'taki Müslümanların ve Kürtlerin silah taşımaya devam ettiklerini bildirdi. Bu konudaki endişelerini yetkililerle paylaşmış, yetkililer ise Müslümanların ve Kürtlerin, Ermeni saldırısından korktukları için silah taşıdıklarını söylemişlerdir.⁷⁰ Hampson, birkaç gün sonra Muş'ta paniğin azaldığını ancak dükkânların hala kapalı olduğunu, yardım kervanlarının Sason'a gitmekten korktukları için tüm yardım çalışmalarının durduğunu bildirdi. Hampson, Müslümanların hatta yetkililerin bile İngiliz Komitesi tarafından gönderilen yardımlar vasıtasıyla Ermenilerin silahlandıklarına ve Ermenilerin kendilerine saldırma niyetinde olduklarını düşündüğünü ancak Ermenilerin kesinlikle Müslümanlara saldırmak gibi bir fikirlerinin olmadığını raporunda ifade etmektedir.⁷¹

Hampson olayların üstünden dört gün geçtikten sonra kapalı dükkânların yavaş yavaş açılmaya başladığını, kimsenin silah taşımaması için Mutasarıftan emir çıkarmasına dair istediğinden bir sonuç alamadığını, Müslümanların ve Kürtlerin sokaklarda hala silahlı olarak gezdiklerini yinelemektedir. Ayrıca Müslümanların kendilerini korumaları için dağdaki Kürtleri çağırdıklarını ancak Ermenilerin Müslümanlara saldırma konusunda en ufak bir fikirlerinin olmadığını, Kürtlerin çevrede dolandıkları sürece Ermenilerin dükkânlarını açmaya cesaret edemeyeceklerini aktarmaktadır.⁷²

Çıkan bu olaylardan sonra Müslümanların ve Ermenilerin ileri gelenleri güven ortamının yeniden tesis edilmesi için Hacı Talip'in evinde bir araya geldi. Müslüman ileri gelenleri Amerikan misyonerlerinin Sason'u terk etmesi gerektiğini böylece kendilerini güvende hissedilen Müslümanların silah taşımaktan

⁶⁸ BOA. A. MKT. MHM. 619/8.; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895), s. 186.

⁶⁹ Currie'den Salisbury'ye, No 108, 27 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 62.

⁷⁰ Currie'den Salisbury'ye, No 108, 27 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 62.; Herbert'dan Salisbury'ye, No 115, 28 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 64.

⁷¹ Herbert'dan Salisbury'ye, No 115 ve 128, 28 Ekim ve 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 64, 74.

⁷² Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 147.

vazgeçeceklerini, aksi takdirde mevcut panik ortamının devam edeceğini ve Bitlis'te yaşanan olayların Muş'ta tekrarlanabileceğini belirttiler. Müslümanlar bu taleplerine üç gün içerisinde cevap verilmesini ve bu konudaki fikirlerini Sultan'dan bir emir gelse dahi değiştirmeyeceklerini söylediler.

Hampson bu durum karşısında kendisinin nasıl davranması gerektiğini büyükelçiliğe sordu ve kargaşanın sona ermesinden sonra misyonerleri geri çağırabilmesi için izin istedi. Daha sonra da misyonerlerin Sason'dan geri çekilmesiyle ilgili Mutasarrıf ile görüştü. Mutasarrıf'a halkın güvenliğini korumak için gerekirse bunun yapılabileceğini ancak her geçici durumda misyonerleri geri çekmenin İngiltere'de kötü bir izlenim yaratacağını söylemiş, Mutasarrıf ise Müslümanları bu fikirlerinden vazgeçirmek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir. Hampson, Mutasarrıfın şüphelerinin yersiz olduğuna dair Müslümanları ikna etmeye çalışacağına söz verdiğini bildirmiştir.⁷³

İngiliz Büyükelçilik görevlisi Michael M. Herbert, misyonerlerin Muş'tan uzaklaştırılmalarıyla ilgili olarak Amerikan elçisi Terrell ile irtibata geçti ve daha sonra Babıâli'yi konuyla ilgili bilgilendirmiştir. Herbert, Terrell ile görüşmesinde, Sason'daki Amerikan misyonerleriyle ilgili olarak ne tür bir önlem almayı önerdiğini sordu. Terrell ise misyonerlerden geçici olarak çekilmelerini istemenin daha iyi olacağını söylemiştir. Bu doğrultuda Hampson'a bir telgraf gönderilmiştir. Herbert daha sonra Hariciye Nazırı ve Sadrazam'ı ziyaret ederek Osmanlı Hükümeti'nin Sason'daki her misyonerin hayatından, mallarından ve orada meydana gelebilecek her türlü rahatsızlıktan sorumlu olduğunu söyleyerek misyonerlerin zorla geri çekilmesinin İngiltere'de çok kötü bir etki yaratacağını belirtti. Bunun üzerine Sadrazam, misyonerlerinin korunması için Muş'taki yerel yetkililere emir verileceğini ve gerekirse yeterli sayıda takviye asker gönderileceğini söylemiştir.⁷⁴

Büyükelçilik, daha sonra da yoğun temaslarda bulunarak misyonerlerin bölgeden geçici olarak çekilmek zorunda kaldıklarını, bu çekilme sonrasında Ermenilerin korunması için emirler verilmesi, takviye birliklerin gelmesiyle sükûnetin sağlanmasından sonra misyonerlerin derhal yardım çalışmalarına geri dönmeleri konusunda Babıâli'ye baskı yaptı. Bitlis ve Muş'taki mevcut durum hakkında bilgilendirilen İngiltere Dışişleri ise olayların devam etmesi durumunda büyükelçiliğin yaptığı girişimin bir öneminin kalmayacağını bu yüzden olaylar yatışana kadar misyonerlerin geri çekilmesini önerdi.⁷⁵

⁷³ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 147.; Herbert'dan Salisbury'ye, No 128, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), s. 74.

⁷⁴ Herbert'tan Salisbury'ye, No 142, 146, 147, 148, 155, 157, 202, 31 Ekim ve 1 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 78, 79, 81, 102-103.

⁷⁵ Salisbury'den Herbert'a, No 131, 29 Ekim 1895; Herbert'ten Salisbury'e, No 135, 30 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 75, 76.

Müslümanlar Bitlis vilayetinden sadece Amerikalı misyonierlerin değil, Yardımcı Konsolos Hampson'un da oradan gitmesi için Ermenilerden dilekçe imzalamalarını talep etmişlerdir. Hampson bu durumun Mutasarrıfın daveti üzerine tekrar bir araya gelecek olan Müslümanların ve Ermenilerin anlaşması ile ortadan kalkacağına inanmaktadır. Hampson ayrıca Müslümanların, misyonierlerin Ermenileri kışkırttıklarına inandıkları için Muş'tan ayrılmalarını istemelerinin bir bahane olduğunu ileri sürmektedir.

Misyonerler Muş'tan ziyade Sason'da daha güvende olduklarını düşündükleri için Sason'dan ayrılmakta çok gönülsüz davranmışlardır. 31 Ekim akşamı asayiş ve misyonierlerin Muş'tan ayrılması meselesini görüşmek üzere Mutasarrıfın daveti üzerine şehrin ileri gelen Ermenileri ve Müslümanları tekrar toplandı. Görüşmenin sonunda misyonierlerin mümkün olan en kısa sürede Sason'dan ayrılmasına ve Mutasarrıf tarafından Muş'taki yardım çalışmalarını yönlendirmek ve yardım dağıtım sırasında orada bulunmak üzere iki yetkili gönderilmesine karar verildi. Üzerinde anlaşmaya varılan bir diğer nokta misyonierlerin mümkün olan en kısa sürede Sason'dan dönmesi ve zaman zaman dağlara giderek yaptıkları ziyaret ve yardımlarına Muş'ta devam etmeleriydi. Hampson bu görüşme ile barışın sağlanacağını ve kuşkuğun önleneyeğini ayrıca Muş'ta düzenin korunmasına da büyük katkı sağlayacağını ifade etmektedir.⁷⁶

Bu arada Hampson Müslüman ve Hristiyanların ileri gelenleri ile uzun görüşmeler yaptı. Büyükelçilik ise Hampson'a misyonierler hakkında verilen kararın onaylandığını ve kendisini tehlike altında hissetmesi durumunda korunmak için yetkililere başvurmasını önerdi. Bunların yanı sıra Hampson misyonierleri Muş'a çağırmadan önce büyükelçilikten talimat beklemesi konusunda da bir telgraf almıştır.⁷⁷

Hampson 29 Ekim tarihli raporunda Bitlis'te meydana gelen olayların Amerikalı misyonierleri etkilemediğini onların güven içerisinde olduğunu ifade ederken ertesi gün misyonierlerin etrafının Kürtler tarafından kuşatıldığını ve evden çıkamadıkları için telgraf çekemediklerini, büyük tehlikede olduklarına dair haberlerin kendisine ulaştığını bildirmektedir. Aynı telgrafta Bulanık Protestan Papazı'nın ve misyonierlerin eski öğrencilerinin çoğunun öldürüldüğünü, Bitlis'e acil bir yardım gelmediği takdirde çok az Hristiyan'ın kurtulacağını iddia etmiştir. Hampson her tarafta Kürtlerin Ermenilere saldırabileceğine dair haberlerin

---

⁷⁶ Herbert'tan Salisbury'ye, No 142, 146, 147, 148, 155, 157, 202, 31 Ekim ve 1 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 78, 79, 81, 102-103.; Hampson'dan Cumberbatch'e, No 368, 6 Kasım 1895.; Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896), ss. 187- 188.

⁷⁷ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 368, 6 Kasım 1895.; Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896), ss. 187- 188.

kendisine ulaştığını, bu durumdan büyük endişe duyduğunu, Sason ve Talori konusunda da çok endişeli olduğunu, vilayetin genelinde durumun çok ciddi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸

Hampson, vali vekili aracılığıyla 6 Kasım'da misyonerlerden bir mektup aldı. Misyonerler mektupta yetkililerin olaydan haberdar olduğunu, polisin ve askerinin "katliamlarda" aktif rol oynadığını yazmışlardır. Misyonerler köyler hariç Bitlis'te 500 kişinin öldürüldüğünü 100 kadar Ermeni'nin de olaylara karıştığı için hapse atıldığını yazmışlardır. Herbert, misyonerlerin hala kuşatma altında olduğunu söyleyerek Salisbury'den yabancı müdahale talebinde bulunurken Yardımcı Konsolos Hampson'un bölgeden gönderdiği bütün gelişmeleri Babiâli'ye ve Amerika elçisine iletmekteydi. Bu girişimleri neticesinde Hariciye Nazırı'nın konuyla ilgilenmesini ve misyonerlerin emniyetinin sağlanması için emirler gönderilmesini sağladı ve bu konudaki gelişmeleri Hampson'a bildirmiştir.⁷⁹

Hampson olaylarla ilgi Erzurum Konsolosu Cumberbatch'e 6 Kasım 1895'da gizli bir mektup daha gönderdi. Mektubunda kuşatma altında olduklarını ve eğer dışarıdan yardım gelmezse bu durumun devam edeceğini, yaşananlardan dolayı piyasada mal kalmadığını ve Ermenilerin dükkânları açmaktan korktuklarından bahsetmektedir. Askeri ve Müslümanları kötü tanımlayan ve her türlü suçu onların işlediklerini söyleyen Hampson'un raporlarında Ermeniler hakkında tek bir olumsuz sözü yoktur. Ona göre Bitlis olaylarının çıkmasının tek sorumlusu da yetkililer ve Müslümanlardır.

Hampson 15 Kasım'da misyonerlerin yanında askeri korumalar bulunduğunu ancak durumun hala kritik olduğunu, bu yüzden misyonerlerin aileleriyle birlikte Van'a gitmek istediklerini 21 Kasım'da Herbert'a bildirdi. Herbert ise durumu Saray'a bildirerek misyonerlerin güvenliklerinin sağlanarak Van'a gönderilmelerini istedi. Bunun üzerine güvenliğin sağlanarak misyonerlerin Van'a gönderilmelerine izin verildi.⁸⁰ Misyonerlerden Doktor Reynolds ve Misyoner Cole, Van'a gitmeyi kabul ederken George Knapp Van'a gitmek istemedi. 28 Kasım'da Bitlis Vali Vekili Ömer Bey, Bitlis'te sadece George Knapp'ın kaldığını ve kendisinin güvende olduğunu bildirmiştir.⁸¹

Muş'ta düzenin yeniden sağlanması için Siirt'ten öncelikle 120, ardından 200 takviye askeri güç gönderildi. Olaylar sonrasında 100 kadar Ermeni

⁷⁸ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 147; Herbert'tan Salisbury'ye, No 142, 146, 147, 148, 155, 157, 202, 31 Ekim ve 1 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 77, 78, 79, 81, 102-103.

⁷⁹ Herbert'tan Salisbury'ye, No 221 ve 224, 8 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 108-109.

⁸⁰ Herbert'tan Salisbury'ye, No 231, 246, 264 ve 355, 10 Kasım, 12 Kasım, 15 Kasım ve 21 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 111, 124, 131, 174,

⁸¹ BOA. A. MKT. MHM., 619/17.

tutuklanmıştır. Hampson bölgeye gelen bu kuvvetlerin tutukladıkları Ermenilere camilere saldırdıklarını zorla söyletme çabasında olduklarına dair bir yorumda bulunurken⁸² aynı gün çektiği bir başka telgrafta durumun düzeldiğini ve şimdilik bir tehlikenin olmadığını ifade etmiştir.⁸³

Hampson raporlarında Muş'un genel durumu ve misyonerin Muş'tan uzaklaştırılmaları hakkında vermiş olduğu bilgilerin yanında bölgede meydana gelen olaylara ilişkin de bilgi vermektedir. Bu raporlara göre, olaylar sırasında Çoltuk köyü tamamen yıkılmış pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Muş Ovası'nda on köy yağmalanmış, iki adam öldürülmüş, altı kişi yaralanmış ve çok sayıda koyun çalınmıştır. Varto'da ise İbrahim Ağa'nın adamları Avram köyüne saldırmışlardır.

Hampson, kasım ayında gönderdiği raporlarında Kürtlerin Muş Ovası'nda hala köyleri yağmalamaya devam ettiğini, Bulanık'ta ve diğer bölgelerde Kürtlerin Ermenileri öldürdüğünü ve köyleri yağmaladıklarına dair söylentilerin geldiğini ancak olaylar ile ilgili ayrıntıları bilmediğini, en son Sason'da Hitenk köyünün yağmaladığını bildirdi. Hampson 12 Kasım'da Diyarbakır'daki kargaşa haberlerinin Muş'ta yeniden paniğe neden olduğunu, Talori ve Sason'daki durumun da hala çok kötü olduğunu telgraf ile bildirdi. Kürtlerin bu yağma hareketlerine karşı etkili bir önlem alınmadığı takdirde tüm yardım çalışmalarının boşa gideceğini ifade etmektedir. Bu gelişmeler üzerine Hampson, Mutasarrıf ile görüşerek bildiklerini ona aktarmış ve Mutasarrıf da Sason'a asker gönderme sözü vermiştir. Mutasarrıfın çabaları ve bölgeye gönderilen takviye kuvvetlerle Kürtlerin daha fazla aşırıya gitmesinin önüne geçildiğini, görevde olan iyi yöneticilere yeterli miktarda kuvvet verildiği takdirde başarı gösterdiklerini deneyimlemiş olduğunu raporunda bildirdi.⁸⁴

Yukarıda bahsedildiği gibi Muş'ta⁸⁵ güven ortamının tekrar sağlanması için bir araya gelen Müslüman ve Ermeni ileri gelenlerinin aldıkları kararlara rağmen

---

⁸² Hampson'dan Cumberbatch'e, No 411, 6 Kasım 1895., Cumberbatch'den Currie'ye, No 411, 18 Kasım 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 411, 7 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 213-214.

⁸³ Herbert'tan Currie'ye, No 215, 6 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 107.

⁸⁴ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310 ve 368, 29 Ekim ve 6 Kasım 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 310, 4 Kasım 1895; Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 139, 140, 310, 31 Ekim 1895, 19 Kasım 1895., Turkey No 2 (1896), ss. 77, 147; Herbert'tan Salisbury'ye, No 231, 246 ve 264, 10 Kasım, 12 Kasım ve 15 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 111, 124, 131.; Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896), ss. 187- 188.

⁸⁵ Bitlis vilayetinde en fazla Ermeni Muş'ta bulunmaktaydı. Ermenilerin nüfusları Müslümanların nüfusuna yakındı. Muş nüfusunun 85.957'si Müslüman iken 58.200'ü Ermeni'ydi. Muş Ovası'na yayılan köylerin çoğunluğunun Ermeni köyü olmasından ötürü Haçın, Erzurum ve Diyarbakır gibi yerlerden Hınçak ve Taşnak komitelerin

kasım ayının üçüncü cuma günü Muş Ermeni olayı meydana geldi. Bir Ermeni'nin dükkânında silah patlaması ve bir diğèrinin de dükkânın çatısına çıkarak “*dükkânları kapatmız*”, demesi üzerine Ermeniler dükkânlarını kapatarak koşuşmaya başladı. Etraftan üç beş kişi buna engel olmaya çalışmışlara da başarılı olamamışlar, asker ve yöneticiler büyük bir karışıklığa fırsat vermeden olayı kısa süre içerisinde bastırmışlardır.⁸⁶

Hampson Muş'ta meydana gelen bu olay ile ilgili 15 Kasım tarihli telgrafında, bazı Müslümanların Muş'ta “*katliam*” başlattıklarını, bazı Müslümanların ise olaylara katılmadığı aksine hayat kurtarmak için çok uğraştıklarını bildirdi. Olay üzerine 15 Kasım günü öğleden sonra Mutasarrıf Fehham Paşa ve Müdür ile görüşen Hampson, her ikisinin de kasaba ve köylerde paniğın artmasını önlemek için ellerinden gelenin en iyisini yaptıklarını ve olayların akşama doğru yatıştığını büyükelçiliğe ilettili.

16 Kasım 1895 tarihli raporunda ise olayın ayrıntılarını aktaran Hampson, söz konusu raporda bazı Müslümanların bir gün önce Muş'ta “*Ermeni katliamı*” başlattığını yinelemektedir. Hampson olaya dair gelişmeleri, hizmetinde bulunan Ermeni bir gençten öğrenmiştir. Olayı ne şekilde meydana geldiğini Hampson'a ve Müftü'ye anlatan genç, olayın yaşandığı sırada pazarda olduğunu, olayın Ermeni bir çilingirin dükkânından silah seslerinin duyulması ile başladığını, Murat adlı bir Türkün kendisini ve 30 Ermeni'yi bir handa saklayarak onların zarar görmesini engellediğini anlatmıştır. Murat'ın raporda “çete” olarak adlandırılan kişilere karşı Ermenileri cesurca koruduğu ifade edilmektedir. Hampson olayın failinin tutuklandığını ve olayı bazı Türklerin emrine uyarak işlediğini itiraf ettiğini ve bu kişinin pazarda gördüğü her Ermeni'yi vurduğunu bildirmektedir. Yine rapora göre olayın başlar başlamaz Mutasarrıfın kişisel cesareti ve girişimleriyle yarım saatte kontrol altına alındığı, kısa sürede çevre kasabalara sıçrayan olayların da Mutasarrıfın uğraşları ile engellendiği ifade edilmektedir. Mutasarrıf olay sonrasında pazara gelmiş ve isyandan hemen sonra aşırı paniği önlemek için çevre köylere olayın kontrol altına alındığına dair haberler göndermiştir.⁸⁷

---

talimatlarıyla buraya gelen Ermeniler kendi propagandalarını yaparak istedikleri gibi dolaşmışlar ve Ermenileri kışkırtmışlardır. Gerek adı geçen yerlerden gelen ve gerekse de İstanbul gümrükleri ile Tophane iskelesinde hamallık yapan Ermeniler, Ermeni komitelerinin kandırma ve kışkırtmalarıyla köylere gelerek buralarda kendi fikirlerini Ermeniler arasında yaymışlar ve fesad tohumları ekmişlerdir. Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896), s. 95-96, 97.; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 172-173, 174.

⁸⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896- 1909), s. 68-69.; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s.116, 173.

⁸⁷ Herbert'tan Salisbury'ye, No 264 ve 266, 15 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 131.; Hampson'dan Cumberbatch'e, No 437, 16 Kasım 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No

Osmanlı yetkililerine göre olay sırasında 4 Ermeni ölmüş, 32 Ermeni de yaralanmıştır. Hampson ise olaylarda 6 kişinin öldüğünü yaklaşık 40 kişinin de yaralandığını, ölen ve yaralananların hepsinin yirmi yaşın altında Ermeni olduğunu bildirmektedir. Olay sırasında ölenlerden üç kişinin Hampson'un hizmetinde bulunan Ermeniler olduğu ve bunların Türkler tarafından öldürüldüğü iddia edilmektedir. Yaralanan kişilerden ikisi de konsolosluğun önünde yaralanmıştır. Olayların sonunda 2 zaptiye de dâhil olmak üzere yaklaşık 20 Müslüman, tutuklanmış ve yaşananlarla ilgili hükümet sıkı bir araştırma başlatmıştır.⁸⁸ Daha sonra tutuklanan bu 20 kişiden sadece 4 veya 5 kişinin tutukluluk hali devam etmiş diğerleri serbest bırakılmıştır. Hampson serbest bırakılan kişilerin saldırıda aktif rol oynadıkları kesin olmasına rağmen serbest bırakıldıklarını ancak o an pazarda bulunan bir Ermeni'nin kendini savunmak için silahını ateşlemesinden ötürü bütün ailesinin tutuklandığını belirtmektedir. Ona göre bu olayın da tek sorumlu ve suçlusu Müslümanlarken, masum ve suçsuz olan taraf yine Ermenilerdir.⁸⁹

Hampson bu olayı Bitlis olayının tekrarlanması şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca bazı Müslümanların olayların büyümesini engellemek için çok uğraştıklarını bundan dolayı Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin düzeltilebileceğini düşünmektedir. Muş Mutasarrıfı'nın olaylar sırasında ve sonrasında çok iyi yönettiği, büyükelçilik tarafından Sultan Abdülhamid'e iletili. Sultan Abdülhamid ise büyükelçiliğin bu mesajından çok memnun olduğunu ve Mutasarrıfı tebrik edeceğini söyledi.⁹⁰

Ekim- Kasım 1895'te Bitlis'te ve Muş'ta meydana gelen olaylar ile ilgili pek çok rapor hazırlayan Hampson, 18 Kasım 1895'de Bitlis'te yine bir karışıklık meydana geldiğini, çıkan olayların yetkililer tarafından hemen bastırıldığını ve olayların sonunda 100'den fazla tanınmış Ermeni'nin tutuklandığını bildirdi. Hampson Bitlis'teki yetkililerin Ermenilere camilere saldırdıklarını, olayların Misyoner Knapp'ın kışkırtması neticesinde ortaya çıktığını itiraf ettirme gayreti içerisinde olduklarını ve Ermeni mahkûmlara işkence ederek İstanbul'a zorla telgraf çektirdiklerini iddia etmektedir. Hampson yetkililerin bunları yeni bir

---

437, 25 Kasım 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 437, 13 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 234-235.

⁸⁸ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 437, 16 Kasım 1895; Turkey No 2 (1896), s. 234-235.; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896), s. 95-96, 97.; Hüseyin Nazım Paşa, s. 172-173, 174.

⁸⁹ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 456, 26 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 251-252.

⁹⁰ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 437, 16 Kasım 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 437, 25 Kasım 1895; Currie'den Salisbury'ye, No 437, 13 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), ss. 234-235.; Herbert'tan Salisbury'ye, No 354, 21 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896), s. 174.

“katliam” tehdidiyle yaptıklarını da iddia etmektedir.⁹¹ Bitlis hapisanesinde bulunan 40 kadar Ermeni’nin tutukluğunun hala devam ettiği de bildirilmektedir.⁹²

Hampson 26 Kasım tarihli raporunda Muş’ta yaşanan olaydan sonra ise herhangi bir karışıklık meydana gelmediğini, birkaç gün sonra dükkânların yavaş yavaş açılmaya ve halk arasındaki tedirginliğin azalmaya başladığını ifade etmiştir. Olayların Müslümanlar tarafından tasarlandığını ve Müslümanların Hıristiyanlara karşı tekrar bir “katliam” başlatabileceklerini bildirmektedir. Hampson’un bu iddialarına karşılık Bitlis’teki yetkililerin çıkan bu olaylara Sason ve Talori bölgesinde bulunan Kürtlerin dâhil olmasını engellemek için ilave kuvvet göndererek bazı tedbirler aldığını söylemesi de raporlarındaki çelişkiyi göstermektedir. Kendisinin olaylar ile ilgili yorumu da oldukça ilginçtir.

“Eski hikâyenin bir tekrarı gibi görünüyor: Müslümanlar, bir Hıristiyan katliamı üzerine karar verir; Kürtleri kendilerine yardım etmeye çağırırlar bunda, az çok başarılı olur ve Kürtleri tek suçlu olarak görürler. Bu eylem planı çoktan beri sıklıkla takip edildi...”⁹³

Yardımcı Konsolos Hampson, vilayette olayların yatışmasından sonraki izlenimlerini ve duyularını da kaleme aldı. 3 Aralık tarihli raporda, bir haftadır Muş’un sessiz olduğunu ancak Müslüman ve Hıristiyan mahallelerinde geleceğe yönelik kaygıların devam ettiğini, bölgeye 150 kişiden oluşan bir redif çağrıldığını bildirilmektedir. Hampson rediflerin vilayette olmasının halkın güven duygusunu arttırırken, tekrar çıkabilecek olaylara karşı derhal tedbir alınması açısından önem taşıdığını düşünmektedir. Yargı mensuplarının tutuklanan Ermenilerden serbest bırakılmaları için rüşvet istediklerini duyduğunu, böyle bir durumun olup olmadığını yetkililere sorduğunu ancak yetkililerin bir görüş bildirmediklerini belirtmektedir.

Aynı raporda çevredeki kazalardan gelen haberlerin hiç iyi olmadığı, bütün mal ve mülklerini kaybeden Ermeniler arasında yakında kıtlığın yaşanacağını, Süirt’e bağlı Çapakçur’da Ermenilerin Müslüman olmaya zorlandıkları, bölgede katliam ve yağma söylentilerinin olduğunu bildirilmektedir. Bölgedeki Kürt

⁹¹ Hampson’dan Cumberbatch’e, No 438 ve 485, 18 Kasım ve 3 Aralık 1895; Cumberbatch’dan Currie’ye, No 438 ve 485, 25 Kasım ve 9 Aralık 1895; Currie’dan Salisbury’ye, No 437 ve 485, 13 Aralık ve 24 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 235-236, 267-268.

⁹² Hampson’dan Cumberbatch’e, No 456, 26 Kasım 1895; Cumberbatch’dan Currie’ye, No 456, 2 Aralık 1895; Currie’dan Salisbury’ye, No 456, 18 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 251-252.

⁹³ Hampson’dan Cumberbatch’e, No 456, 26 Kasım 1895., Cumberbatch’dan Currie’ye, No 456, 2 Aralık 1895; Currie’dan Salisbury’ye, No 456, 18 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 251-252.

ağaları ile ilgili bilgilerin verildiği raporda Kürtlerin elebaşı olan İbo'nun, Muş'a sözde tutuklu olarak getirildiği, bu tutuklamanın yine bölgedeki Hıristiyanların mallarını çalmaktan geri durmayan Salih Ağa'nın aracılığıyla olduğu ve Salih Ağa gibi kişilerin hükümet görevlerinde istihdam edilmesinin çok yaygın olduğu yer almaktadır. Son zamanlarda Zilan Şeyhine, Sason Kürtlerini düzene sokmak ve nüfuzunu kullanmak için emir gönderildiği ancak Şeyhin Hasso yakınlarındaki köyünde yaklaşık üç hafta önce öldüğü bildirildi. Hampson, bu şeyhin Kürtleri Diyarbakır'daki katliama götürdüğüne dair İngiliz gazetelerinde çıkan haberlerin kesinlikle doğru olmadığını ifade etmektedir. Hampson'un verdiği çelişkili bilgilerden ve ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bölgedeki Kürtlerin Ermeni katliamı yaptıklarına dair yalan ve asılsız haberlerin İngiliz gazetelerinde çıktığı görülmektedir.

Raporda, yukarıdakilere ek olarak misyonerlerin, son katliamda yalnızca bir Müslümanın öldüğünü, Ermenilerden ise çok fazla insanın ölmesinin yanı sıra, kurtulan kişilerin de kıtlık tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarını ifade ettikleri bildirilmektedir. Yerel hükümetlerin maddi sıkıntı çektikleri, vergi toplamaya çalışsa da fakir halktan bir şey alamayacakları asker ve polislerin maaşları ödenmediği için memnuniyetsiz oldukları, bölgeye gönderilen redif askerinin de ekstra masraflara neden olacağı için bu duruma herhangi bir çözüm bulmanın zor olacağı ifade edilmiştir.⁹⁴

Bitlis vilayetinde yaşanan tüm bu gelişmelerin sonunda birçok Ermeni'nin açlıktan öldüğü ve Siirt'e bağlı Çapakçur'da ve bazı bölgelerde Ermenilerin zorla İslam'a geçmeye zorlandıkları iddia edilmiştir.⁹⁵ Bu iddiaların doğru olmadığı görülmektedir. Nitekim Ermenilerin toplu olarak İslama girmek için müracaatta bulunduğu, ayrıca otuzdan fazla Ermeni köyünün resmi müracaatta bulunmaksızın İslam'a girdikleri Bitlis vilayetinden bildirilmiştir.⁹⁶ Büyükelçi Currie, Salisbury'ye Ermenilerin din değiştirmeye zorlandığını diğer Avrupalı devletlerin hükümetlerine bildirmesini isteyerek, konu ile ilgili Avrupalı devletlerin İstanbul'da bulunan büyükelçilerine talimat verilmesini sağlayarak ortak bir adım atılması önerisinde bulundu.⁹⁷ Bunun üzerine Salisbury,

⁹⁴ Hampson'dan Cumberbatch'e, No 485, 3 Aralık 1895; Cumberbatch'den Currie'ye, No 485, 9 Aralık 1895, Currie'den Salisbury'ye, No 485, 24 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 267-268.

⁹⁵ Currie'den Salisbury'ye, No 383 ve 399, 5 Aralık ve 12 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 197, 209.

⁹⁶ BOA. HR. TH. 169/17-42.

⁹⁷ Currie'den Salisbury'ye, No 383 ve 399, 5 Aralık ve 12 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 197, 209.

Lobanov'a⁹⁸ bu konuyla ilgili bir bilgi gelip gelmediğini ve İstanbul'daki büyükelçilerin zorla din değiştirmelere karşı ortak bir itirazda bulunmalarını isteyip istemediğinin sorulmasını istedi.⁹⁹ Hampson'un aralık ayında yaşananlarla ilgili Currie'yi bilgilendirmesi üzerine Currie, durumu Saray'a ve Babıâli'ye ilettili. Gerekenlerin yapılacağı cevabını alan Currie, Hampson'dan bölgedeki yardım faaliyetlerini başlatmasını istedi. Hampson 31 Aralık'ta bütün köylere tahıl gönderdi. Kürtlerin saldırı ve yağmalarına karşı da yetkililerle görüşerek bölgeye daha fazla asker gönderilmesini sağladı. İki gün önce her şeyin yolunda olduğunu söyleyen Hampson, bütün Hıristiyan köylerinde yoksulluğa rağmen vergi toplandığını ve vergi toplanmasının büyük bir acımasızlık ve gaspla gerçekleştiğini bildirdi.¹⁰⁰

Hampson'un Bitlis'te ve Muş'ta yaşanan olayların meydana gelmesi ve gelişmesine dair kaleme aldığı raporlarda Ermenilere ve Müslümanlara karşı nasıl bir tavır ve yaklaşım içerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Her iki olayın çıkmasına Müslümanların sebep olduğunu ve Ermenilere karşı "katliam" yapıldığını iddia etmesi raporlarının tamamını Ermeniler lehine Müslümanların ise aleyhine yazdığını göstermektedir.

Hampson 1896 yılında Bitlis'te görev yapmaya ve buradaki gelişmeleri bildirmeye devam etmiştir. Raporlarında işlenen konular bir önceki yıl ile benzerlik göstermektedir. Bunlardan birisi 1895 Bitlis ve Muş olayları sırasında vilayette yaşananlara dair iddiaları¹⁰¹ ve olay sonrasında Ermenilerin içinde buldukları durum hakkındadır. Hampson, bölgede huzursuzluğun hala devam ettiğini, Bitlis'te yaşanan olay sonrasında Ermenilerin her şeylerini kaybettiklerini ve panik halinde olduklarını bildirmektedir. Kendisi, hükümetin izin verdiği takdirde pek çok Ermeni'nin İran'a ve başka yerlere göç edeceğini düşünmektedir.

Bir diğer konu Ermenileri tahrik ve teşvik ederek 1895 Bitlis Ermeni olayının çıkmasına sebep olan Misyoner Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılması hakkındadır. Vilayet yönetimi tarafından Knapp'ın 29 Mart 1896'da Bitlis'ten ayrılması kararı alınmıştır. Bunun üzerine Hampson, Vali Ömer Bey ile görüşerek, Knapp'ın nisan ayının sonuna kadar Bitlis'te kalabileceğini ve daha erken gönderilmesinin Babıâli'nin verdiği sözlerle uyuşmadığını söylemiştir. Ömer Bey ise, Knapp'ın daha fazla Bitlis'te kalmasını tehlike yaratacağını söylemiştir. Vali'nin bu

⁹⁸ Aleksey Lobanov- Rostovsk, Rus diplomat. 1895-1896 'da Rusya Dışişler Bakanı olarak görev yapmıştır.

⁹⁹ Salisbury'den Goschen'e, No 402, 13 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896), s. 209.

¹⁰⁰ Currie'den Salisbury'ye, No 497, 498 ve 508, 31 Aralık 1895 ve 2 Ocak 1896, Turkey No 2 (1896), s. 279, 281.

¹⁰¹ Graves'ten Currie, No 54, 30 Nisan 1896,; Hampson'dan Graves'e, No 25, FO 195/1941, s. 193-194.

ifadelerinden hoşlanmayan Hampson, Ömer Bey'in tutucu Müslümanların etkisi altında olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

Hampson'un 1896 yılındaki raporlarında vilayette yaşanan olaylar sonrasında Sason ve Talori bölgesindeki Ermenilere yapılan yardımlar hakkında da bilgiler verdiği görülmektedir. Erzurum Konsolosu Graves, Hampson'un yardımlar konusunda takdir edilmesi gereken bir çaba gösterdiğini büyükelçiliğe bildirmiştir.¹⁰³ 1896 yılının nisan ayında kendisine gelen gazete ve mektupların kaybolduğunu, Bitlis'te bulunan Misyoner Cole'a yazdığı mektubun Muş postahanesinde çalışan Esat Efendi tarafından açılıp okunduğunu ve daha sonra imha edildiğini iddia etmektedir. Ancak yapılan tahkikatlar neticesinde kendisine gelen gazete ve mektupların ocak şubat ve mart aylarında yolların kapalı olmasından dolayı geciktirildiği ayrıca kendisine ait olan evrakların 1 Nisan'da Muş'tan Bitlis'e gitmesinden dolayı ulaştırılmadığı anlaşılmıştır.¹⁰⁴ Esat Efendi'nin ise Türkçeden başka dil bilmediği hatta Muş'ta dahi İngilizce bilen kimsenin bulunmadığı ifade edilerek Hampson'un suçlamalarının doğru olmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁵

1895 yılının yaz aylarında Hampson, bir bağ köşkünde kiracı olarak kalmıştı. Kış aylarında ise Muş'a gelmişti. Yine 1896 yazında Muş'a on beş dakika uzaklıkta bulunan bir bağ köşkü kiraladı. Bu defa kiraladığı köşk önceki yıla göre daha tenha bir bölgedeydi. Ancak vilayet yöneticileri Hampson'un şehre uzak bir yerde oturmasını vilayetin güvenliği açısından tehlikeli gördüler. Nitekim bazı Ermenilerin Arak Manastırı'na giderek burada uzun bir süre Hampson ile görüşmeleri dikkat çekmişti. Bu yüzden Ermenilerin, Hampson'un yanına rahatlıkla gidip gelebileceklerini, hatta Müslüman kılığına girerek Hampson'un evine bir saldırı yapabileceklerini, bu durumun vilayette sıkıntılara sebep olabileceğini, Babıâlı'ya bildirdiler.¹⁰⁶

1896 yılının eylül ayına kadar Muş'ta görev yapan Yardımcı Konsolos Hampson, 7 Eylül'de Bitlis Konsolosluğunu J.H. Monahan'a devrederek Bitlis'ten ayrılmıştır. Hampson Muş'tan ayrılmadan önce, Bitlis

¹⁰² Hampson'dan Henry A. Cumberbatch, 6 Nisan 1896, FO 195/ 1941, s. 185-186.; Graves'ten Currie'ye, No 50, 22 Nisan 1896, FO 195/ 1941, s. 188.; BOA. A. MKT. MHM. 694/1.

¹⁰³ Graves'ten Currie, No 55 ve 57, 14 Nisan – 6 Mayıs 1896.; Hampson'dan Graves'e, No 26, FO 195/ 1941, s. 195-196, 204.

¹⁰⁴ BOA. HR. TH. 175/10.; Hampson'dan Henry A. Cumberbatch, 6 Nisan 1896, FO 195/ 1941, s. 185-186.

¹⁰⁵ Bu konudaki ayrıntılar için ayrıca bkz: BOA. HR. TH. 175/10.; BOA. HR. TH. 174/124.; BOA. HR. TH. 173/19.; BOA. HR. TH. 172/30.

¹⁰⁶ BOA. DH. ŞFR., 194/131.; BOA. DH. TMIK. M., 8/3.; BOA. DH. TMIK. M., 10/98.; BOA. DH. TMIK. M., 12/7.; : BOA. DH. ŞFR., 195/103.

Konsolosluğu'nun kuruluşundan itibaren konsoloslukta dragoman olarak görev yapan Agop Mirzoyan, ailesiyle birlikte Amerika'ya gitmek istemiştir. Hampson, Mirzoyan'ın konsolosluk için canla başla çalıştığını bu yüzden büyük bir takdiri hak ettiğini, Mirzoyan'ın konsoloslukta çalıştığı süre içerisindeki faaliyetlerinden dolayı Müslümanların düşmanlığını kazandığını ve kendisinin Muş'tan ayrılmasından sonra Mirzoyan'ın ve ailesinin canlarının tehlikede olduğunu bildirmiştir. Bu yüzden Mirzoyan'ın Amerika'ya gitmekte kararlı olduğu ifade edilmiştir. Yerel yöneticiler Mirzoyan'ın İstanbul'a gitmesi için mürur tezkiresi vermeyi reddetmişlerdir. Bu arada Büyükelçi Herbert, Babiâli'ye Mirzoyan için tezkire alımı ve İstanbul'a kadar güvenli bir şekilde gelebilmesi için önlemlerin sağlanması için girişimlerde bulunmuştur. Büyükelçi, talep ettikleri tezkireyi ve İstanbul'a kadar güvenle gelebilmesi için Babiâli'den güvence almış ve bunu da yeni Konsolos Monahan'a bildirmiştir. Bunun üzerine Mirzoyan 1897 ilkbahar aylarında Amerika'ya gideceğini söylemiştir.¹⁰⁷

Sonuç

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toprakları üzerinde İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadeleleri iyice artmıştır. 1880-1890 yılları arasında Irak topraklarında zengin petrol yataklarının olduğunun tespit edilmesi İngiltere için bu bölgeyi daha da ehemmiyetli kılmıştır. Dolayısıyla bu bölgeyi kontrol altında tutmak için kullandıkları önemli unsurlardan biri Ermeniler olmuştur. Bu yeni dönemde İngiltere, Rusya'yı boğazlardan ve Hindistan'a giden ticaret yollarından uzak tutmak için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü korumaktan vazgeçmiş; Ermenilerin özerk bir devlet kurmalarına sıcak bakmaya başlanmıştır. Böylelikle Rusya'nın önünde tampon bir devlet oluşturarak Rus tehlikesinden kendi çıkarlarını korumaya çalışmıştır. Bunu da Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine gönderdiği konsolosları aracılığıyla yapmaya çalışmıştır.

Doğu Anadolu'da bulunan İngiliz konsolosları hemen hemen her gün Ermenilerle içinde buldukları durumlar ile ilgili raporlar hazırlayıp büyükelçiliğe göndermişlerdir. Konsoloslar buldukları vilayetlerdeki Ermenilerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlar ve onları İngiliz yanlısı bir politika izlemeye teşvik etmişlerdir. Büyükelçilik, konsolosların Ermenilere yapıldığı iddia edilen zulümlere ilişkin gönderdikleri raporlara atıfta bulunarak Babiâli'ye ve Sultan'a baskı uygulamaya çalışmıştır. Bu raporların İngiliz Parlamentosu'nda ve kamuoyunda büyük tepkilere sebep olacağı tehditlerinde bulunarak Babiâli'yi Hristiyanları korumak için acil önlemler almaya zorlamıştır. Bu bağlamda bu yıllar arasında Babiâli'ye birçok nota vermiştir.

¹⁰⁷ M.Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları*, s. 305.

C. S. Hampson'un Bitlis'e konsolos olarak atanmasının hemen ardından Ermeniler, vilayetin merkezi olan Bitlis'te 25 Ekim 1895'te Müslümanların Cuma namazı kıldığı sırada camilere saldırmışlardır. Cuma hutbesi devam ettiği sırada Protestan Mektebinden çalınan çan sesiyle harekete geçen Ermeniler Müslümanlara ateş açmışlardır. Bitlis'te bulunan bir tabur askerî birlik ve zaptiye kuvvetleri olayın daha fazla büyümesini engellemek ve asayişin sağlanması için derhal harekete geçmiştir. Olayların kontrol altına alınmasında bazı zorluklar yaşansa da olaylar vilayetin geneline yayılmadan kontrol altına alınmıştır.

Hampson Bitlis'te ve Muş'ta yaşanan olayların meydana gelmesi ve gelişmesine dair kaleme aldığı raporlarında Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptığı saldırıyı Ermenilere yapılmış bir "katliam" olarak aktarmıştır. Her iki olayın çıkmasına Müslümanların sebep olduğunu ifade etmiştir. Bitlis olayının yaşandığı tarihlerde Bitlis'te dahi bulunmayan konsolos Ermenilerden edindiği bilgileri olduğu gibi rapor etmiştir. Raporların Ermeniler lehine Müslümanların ise aleyhine yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hampson'un Ermenileri mağdur ve masum gösterme çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Bunun yanında Hampson olaylarda ne kadar Ermeni'nin hayatını kaybettiğini dahi bilmeden Bitlis'te yaşanan bu olaylardan "Ermeni Katliamı" olarak bahsetmesi de ne kadar yanlı bir tutum içerisinde olduğunun göstergesidir.

Kaynaklar**CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ****Osmanlı Arşiv Belgeleri**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)

Sadâret Mektubî Kâlemi Mühimme Kâlemi Evrakı (A. MKT. MHM)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kâlemi (DH. MKT)

Dâhiliye Şifre Kâlemi Belgeleri (DH. ŞFR)

Hariciye Nezareti Tahrirat Belgeleri (HR. TH)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y. PRK. UM)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS)

İNGİLİZ DIŞİŞLERİ ARŞİVİ

National Archives, Foreign Office (FO) 195/1941

İngiliz Belgeleri

Turkey No 2 **Armenian Question, and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Aslatic Turkey**, Hodges, Figgis, & Co. Limited Dublin, (1896)

Hampson'dan Currie'ye, 21 Temmuz 1895, FO, 195/1887

Hampson'dan Graves'e, No 25, FO 195/ 1941

Hampson'dan Graves'e, No 6, 4 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896)

Graves'ten Currie'ye No 6, 18 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896) Hampson'dan Graves'e, No 25, 25 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896)

Hampson'dan Graves'e, No 26, 27 Ağustos 1895

Hampson'dan Graves'e, No 22, 31 Ağustos 1895, Turkey No 2 (1896)

Graves'ten Currie'ye, No 26, 4 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)

Currie'den Salisbury'ye, No 6, 5 Eylül 1895

Hampson'dan Graves'e, No 45, 8 Eylül 1895

Hampson'dan Graves'e, No 46, 8 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)

Currie'den Salisbury'ye, No 8, 10 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)

Currie'den Salisbury'ye, No 9, 10 Eylül 1895

Graves'ten Currie'ye, No 22, 10 Eylül 1895

Currie'ye, No 45, 16 Eylül 1895

- Graves'ten Currie'ye, No 46, 16 Eylül 1895
- Currie'den Salisbury'ye, No 22, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 26, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 28, 25 Eylül 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 45, 1 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 46, 1 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896) Salisbury'den Currie'ye,
No 40, 4 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 196, 9 Ekim 1895; Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 60, 10 Ekim 1895
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 196, 14 Ekim 1895
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 277, 16 Ekim 1895
- Currie'den Salisbury'ye, No 77, 16 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 277, 21 Ekim 1895
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 282, 22 Ekim 1895
- Currie'den Salisbury'ye, No 104, 26 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 108, 27 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Herbert'dan Salisbury'ye, No 115, 28 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 282, 28 Ekim 1895
- Herbert'dan Salisbury'ye, No 115, 117 ve 128, 28 ve 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310, ve 368, 29 Ekim ve 6 Kasım 1895
- Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 188, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 277, 29 Ekim 1895, Turkey No 2 (1896)
- Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 139, 140, 310, 31 Ekim 1895, 19 Kasım 1895,
Turkey No 2 (1896)
- Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 282, 14 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 310, 4 Kasım 1895
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 411, 6 Kasım 1895
- Herbert'tan Currie'ye, No 215, 6 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 310 ve 368, 29 Ekim ve 6 Kasım 1895
- Herbert'tan Salisbury'ye, No 221 ve 224, 8 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Herbert'tan Salisbury'ye, No 231, 246, 264 ve 355, 10 Kasım, 12 Kasım, 15 Kasım ve 21
Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)

- Herbert'tan Salisbury'ye, No 264 ve 266, 15 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 437, 16 Kasım 1895
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 411, 18 Kasım 1895
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 437, 16 Kasım 1895; Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 437, 25 Kasım 1895
- Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 456, 26 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Michael M. Herbert'dan Salisbury'ye, No 139, 140, 310, 31 Ekim 1895, 19 Kasım 1895., Turkey No 2 (1896)
- Herbert'tan Salisbury'ye, No 231, 246 ve 264, 10 Kasım, 12 Kasım ve 15 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 368, 25 Kasım 1895 Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 437, 25 Kasım 1895
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 456, 26 Kasım 1895, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Cumberbatch'e, No 485, 3 Aralık 1895
- Currie'den Salisbury'ye, No 411, 7 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 383 ve 399, 5 Aralık ve 12 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896)
- Cumberbatch'den Currie'ye, No 485, 9 Aralık 1895,
- Currie'den Salisbury'ye, No 437, 13 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896)
- Salisbury'den Goschen'e, No 402, 13 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896) Currie'den Salisbury'ye, No 485, 24 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 383 ve 399, 5 Aralık ve 12 Aralık 1895, Turkey No 2 (1896)
- Currie'den Salisbury'ye, No 497, 498 ve 508, 31 Aralık 1895 ve 2 Ocak 1896, Turkey No 2 (1896)
- Hampson'dan Henry A. Cumberbatch, 6 Nisan 1896, FO 195/ 1941
- Graves'ten Currie, No 54, 30 Nisan 1896,;
- Graves'ten Currie'ye, No 50, 22 Nisan 1896, FO 195/ 1941
- Graves'ten Currie, No 55 ve 57, 14 Nisan – 6 Mayıs 1896
- Hampson'dan Graves'e, No 26, FO 195/ 1941
- Hampson'dan Henry A. Cumberbatch, 6 Nisan 1896, FO 195/ 1941

TETKİK ESERLER

- AÇIKSES, Erdal: “Osmanlı Devleti’nde Misyonerlik Faaliyetleri ve Bitlis’teki Çalışmaları”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Cilt I, (Ed. Mehmet İnbaşı- Mehmet Demirtaş), Kalkan Matbacılık, Ankara, 2019.
- AYDIN, Mithat: “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerika İlişkilerine Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezî Dergisi*, Sayı 19, Ankara, 2005.
- BAŞAK, Tolga: *İngiltere’nin Ermeni Politikası, (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ÇELİK, M. Bilal: “ Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı-İngiliz İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, (Ed. Haluk Selvi), Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları Yayın No: 2, Sakarya, 2006.
- HOCAOĞLU, Mehmet: *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.
- HÜSEYİN NAZIM PAŞA: *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt: I, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara, 1998.
- KANTARCI, Şenol: “Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- KARACA, Ali: *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- KARACA, Taha Niyazi: 19. Yüzyılda İngiltere’nin Ermeni Politikaları, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- KARAKAŞ, Nuri. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’daki Faaliyetleri ve Ermeniler, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 8, Ankara, 2014.
- KIESER, Hans Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839- 1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- KILIÇ, Davut: “Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 8, Ankara, 2014.
- KİRAKOSSIAN, Arman J: *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London, 2003.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur: *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2004.

- OKUR, Mehmet: Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi-Sayı: 14, Ankara. 23 Ocak 2014.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Cilt I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 67, Ankara, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, Cilt III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 75, Ankara, 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1878-1895)*, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 95, Ankara, 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1895- 1896)*, Cilt: II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 96, Ankara, 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1896- 1909)*, Cilt: III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 98, Ankara, 2009.
- ÖKE, Mim Kemal: *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, İstanbul, 1986.
- SCHEMSİ, Kara: *Türkler- Ermeniler ve Avrupa*, (Hazırlayan: Bayram Kodaman) Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı: 32, Ankara, 2015.
- SELVİ, Haluk: “Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis’te Ermeni olayları (1893-1896)”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, TTK Yayınları VIII. Sayı:14, 23 Ocak 2014, Ankara.
- ŞAŞMAZ, Musa: *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.
- URAS, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 1987.
- YÜKSEL, Mevlüt: “Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyamları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012.